

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MALİ'DE KUR'ÂN-I KERİM ÇALIŞMALARI

MAHAMOUDOU KONTA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. HARUN ÖĞMÜŞ

KONYA-2023

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mahamoudou Konta		
	Numarası	21810601134		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Mali'de Kur'ân-ı Kerim Çalışmaları			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mahamoudou Konta

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mahamoudou KONTA		
	Numarası	21810601134		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ		
Tezin Adı	Mali'de Kur'ân-I Kerim Çalışmaları			

Kuzey ve Batı Afrika İslamiyet'in ilk yayıldığı yerlerden biridir. Batı Afrika'da bulunan günümüz Mali Cumhuriyeti'nin bulunduğu yerde Gana İmparatorluğu bulunmaktaydı. Gana miladi VII. yüzyılda tüccarlar vasıtasıyla İslam'la tanışmıştır. Gana İmparatorluğu yıkıldıktan sonra yerine kurulan Mali İmparatorluğunda İslam daha yaygın bir hale gelerek hâkim kültür olmuştur. XIII. yüzyılda Mali İmparatoru Mansa Musa (1312-1337) bir hac yapmış ve hacdan ilim ve bilim adamlarıyla beraber dönmüştür. Beraberinde getirdiği bu âlimler sayesinde Mali'de eğitim faaliyetleri, sanat, mimarlık vb. çalışmaları ivme kazanmıştır. Songay Devleti bu gelişmeleri devam ettirmiştir. Diğer taraftan da XIX. yüzyıl sonlarında Mali, sömürgeye direniş mücadelesini kaybederek Fransa'nın sömürgesi altında yaklaşık 70 sene kalmış 1960 yılında Mali cumhuriyet olarak tekrar bağımsızlığını kazanmış ve sonrasında üç kere yönetim biçimi değiştirmiştir. Bu çalışmanın amacı, bu tarihi gelişmeler göz önünde bulundurularak Mali'deki Kur'ân eğitim-öğretim, tefsir ve anlayışına, bunun toplumdaki karşılığının nasıl olduğuna ve yerel dilde yazılmış meal çalışmalarına ışık tutmaktır.

Çalışmada Mali'de Kur'ân çalışmalarının tarihsel gelişimi, kurumları ve âlimler hakkında yazılmış kaynaklardan elde edilen bilgiler çerçevesinde ilmi-akademi tasvir yapılmıştır. Tarih boyunca yaşanan değişimler (imparatorluk, kısa ömürlü ve küçük devletler, sömürgecilik hareketleri, rejim değişimleri vb.) Mali'de Kur'ân eğitim-öğretimine ilişkin fazla farklılık etmemişken uygulama ve anlayışı konusunda farklılık etmiştir. Eskiden Mali, Songay İmparatorlukları ve Masina gibi devletlerde Kur'ân-ı Kerîm, siyasî, hukukî gibi alanlarda aktif rol alırken şimdi ise bu tür konularda pasif olmakla birlikte Kur'ân-ı Kerîm, toplumda kutsallığını ve saygınlığını korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mali, Kur'ân, Tefsir, Eğitim-Öğretim, Meal.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mahamoudou KONTA		
	Student Number	21810601134		
	Department	Department of Basic Islamic Sciences/ Tafsir Branch		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	Studies of The Holy Quran in Mali			

North and West Africa are among the first places where Islam spread. The Ghana Empire was located in what is now the Republic of Mali in West Africa. Ghana was introduced to Islam in the 7th century AD through traders. After the fall of the Ghana Empire, Islam became more widespread and dominant in the Mali Empire that replaced it. In the 13th century, Mali Emperor Mansa Musa (1312-1337) made a pilgrimage and returned with scholars and scientists. Thanks to these scholars, education, art, architecture, and other activities gained momentum in Mali. The Songhai State continued these developments. On the other hand, Mali lost its resistance to colonialism in the late 19th century and remained under French colonial rule for about 70 years until it regained its independence as a republic in 1960 and subsequently changed its form of government three times. The aim of this study is to shed light on Quranic education, interpretation, and understanding in Mali, how it is reflected in society, and translations written in local languages, taking into account these historical developments.

In the study, an academic description was made within the framework of information obtained from sources written about the historical development of Quranic studies, institutions, and scholars in Mali. While changes throughout history (empires, short-lived and small states, colonial movements, regime changes, etc.) have not made much difference in terms of Quranic education in Mali, they have made a difference in terms of practice and understanding. In the past, while the Qur'an played an active role in political and legal fields in former Mali and Songhai Empires and states such as Masina, it is now passive in such matters but still maintains its sanctity and respectability in society.

Keywords: Mali, Qur'an, Tafsir, Education-Teaching, Translation of Qur'an.

ÖNSÖZ

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'i, insanlığa bir hidayet kitabı olarak göndermiştir. Bu kitap hakkında insanlar zaman zaman farklı anlayışa ve uygulamaya sahip olmuştur. Mali Cumhuriyeti de bu ilahi sünnete tabi olmuştur. Bu tezde Mali'de Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili görüşlerin nasıllığı hususu, Kur'ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi, Kur'ân tefsirinin toplumdaki karşılığının nasıl olduğu ve yerel dilde meal çalışmaları ele alınmıştır. Bu çalışmada, Mali'de Kur'ân eğitim-öğretimi ve Kur'ân tefsiri konuları esas alınmıştır. Bunun dışında bahsedilecek olursa sadece örnek verilmesi açısından veya konuların izâha kavuşturulması için ilgili bazı hususlardan söz edilebilir. Örneğin Kur'ân eğitim-öğretimi ile ilgili "Mahzara" kavramı, bazı siyasi olaylar, "Murâbitlar" ve Mali tarihi. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde Mali tarihine ilişkin genel bilgiler verilmiştir; Gana İmparatorluğu, İslamlaşma süreci; tüccarlar, yöneticiler ve bunların da Murâbitların katkısına dair genel bilgi verilmiştir. Ondan sonra siyasî olarak miladi 1235 yılında aktör hale gelen Mali İmparatorluğu hakkında özet mahiyetinde bilgi verilmiştir. Mali yerine eline hâkimiyet geçen Songay Devleti de ele alınmıştır. 1591 yılında Faslılar'ın Songay Devletini ele geçirmesi ve Songay Devleti'nin siyasî ve kültürel olarak Fas'a bağlı olmasına dair genel bilgiler verilmiştir. Sonrasında 1883 yıllarında Fransızların sömürgecilik hareketleri ve Mali'nin bağımsızlığını kazanma süreçleri ele alınmıştır. Bu bölümde son olarak Mali'nin İslamlaşma süreci, tarihi aktörler ve faktörlere de yer verilmiştir

İkinci bölümde Mali'nin Kur'ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi, tarihçesi, kurumları vb. hakkında bilgi verilmiştir. Bu ilmî faaliyetler sonucunda ortaya çıkan kütüphaneler ve el yazmalarından söz edilmiş ayrıca Fransa'ya taşınan Mali el yazmaları hakkında da bilgi verilmiştir. Aynı zamanda eğitim kurumlarının metot ve müfredatından da bahsedilmiştir.

Üçüncü ve son bölüm olarak Mali'de Kur'ân ve tefsir çalışmaları, Mali'de kıraat vecihleri, halkın tefsir ile olan ilişkisi, tefsirle ilgili faaliyetler, tefsir alanındaki bazı ilmî şahsiyetlere ilişkin bilgi verilmiştir. Meal çalışmalarından da bahsedilmiştir. Sonra da Kur'ân'ın toplumsal hayat üzerindeki yansımaları ve Kur'ân'la ilişkilendirilen hukuk sisteminin bazı hususlarına yer verilmiştir. Bunun akabinde genel bir değerlendirme yapılarak önerilerde bulunulmuştur.

Bu alandaki çalışmaların azlığı ve eksikliğinden ötürü bu çalışma kaleme alınmıştır. Mali'de Kur'ân anlayışı, toplumun Kur'ân-ı Kerim'i anlama çabası ve bu çabada izlemiş olduğu metot ve üslûbun neler olduğu gibi konular incelenmiştir. Dolayısıyla bu çalışma Mali toplumunda hem Kur'ân-ı Kerîm'in konumunu hem de Kur'ân-ı Kerîm'e yüklemiş oldukları değerleri göstermesi açısından önemlidir. Çalışmanın; Mali'de meal çalışmalarını, âlimlerin Kur'ân tefsirine gösterdiği çabaları ve toplumda bu çabanın karşılığını ele alması açısından önemli olduğu düşünülmüştür.

Çalışmada Mali'deki Kur'ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi ve Kur'ân tefsiri çalışmalarının tarihsel gelişimi, kurumları ve âlimler hakkında yazılmış Arapça, Türkçe, Fransızca, İngilizce kitaplardan, tezlerden, makalelerden, konferanslardan ve sempozyumlardan elde edilen bilgiler çerçevesinde çıkarımlar ve tasvirler yapılmıştır. Gözden geçirilen kaynaklardan Mali'deki din eğitiminde Kur'ân-ı Kerîm eğitim ve anlayışı hakkında akıl yürütme ve nitel yöntemler ile Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsir, ilmî-akademik bir şekilde tasvir edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada bana destek veren Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına (YTB) teşekkürlerimi sunuyorum.

Konu hakkında bana her zaman müzakere imkânı sunan, önemli tavsiyeleriyle bana destek veren değerli danışman hocam Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ'e teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMA KONUSU, AMACI, ÖNEMİ VE YÖNTEMİ.....	1
I- TEZİN KONUSU.....	1
II- TEZİN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
III- TEZİN YÖNTEMİ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM MALİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I- COĞRAFİ KONUM.....	3
II- DEMOGRAFİK DURUM.....	5
III- SOSYO-KÜLTÜREL DURUM.....	5
IV- YÖNETİM VE SİYASET.....	6
V- MALİ TARİHİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	8
A- Gana İmparatorluğu.....	8
B- Mali İmparatorluğu.....	10
1- Yükseliş Dönemi.....	11
2- Çöküş Dönemi.....	12
C- Songay İmparatorluğu.....	13
1- Yükseliş Dönemi.....	14
2- Çöküş Dönemi.....	14
D- Sömürge Döneminde Mali.....	16
E- Fransa Sömürgesine Direniş ve Bağımsızlık Süreci.....	17
F- Günümüzde Mali.....	17
VI- MALİ'NİN İSLÂMLAŞMA SÜRECİ.....	18
A- Tüccarlarla İslâmlaşma.....	20

B-	Fertler Arasında İslâm'ın Yayılması.....	20
C-	Yöneticilerle İslâmlaşma.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

MALİ'DE KUR'ÂN-I KERÎM EĞİTİM-ÖĞRETİMİ	23
--	----

I-	EĞİTİM DİLİ VE ALFABELER.....	23
A-	Yerel Diller.....	23
B-	Alfabeler.....	24
	1- Arap Alfabeti.....	24
	2- N'ko Alfabeti.....	24
	3- Latin Alfabeti.....	27
II-	EĞİTİM KURUMLARI.....	27
A-	Eğitim Meclisleri (Medreseler).....	28
	1- Sankore Eğitim Meclisi	29
	2- N'yani Eğitim Meclisi.....	30
	3- Timbuktu Kadısı Mahmud b. Ömer Eğitim Meclisi.....	30
	4- Fakih Ebu Bekir b. Akat Eğitim Meclisi	30
	5- Cenne Eğitim Meclisi.....	31
	6- Hamdallahi (Masine) İslam Eğitim Meclisi.....	31
B-	Câmiler.....	32
	1- Cenne (Djenne) Camii.....	33
	2- Timbuktu Djinguereber Camii.....	33
	3- Sankore Camii.....	34
	4- Seyyidi Yahya et-Tâdilîsi Camii.....	35
	5- Gao Camii.....	35
C-	Sultan Sarayları.....	36
D-	Âlim Evleri.....	36
	1- Geçmiş Dönemdeki Âlim Evleri.....	37
	a- Mahmud Bagayogo el-Venkeri Ailesi.....	37
	b- Akit Ailesi.....	38
	2- Günümüzdeki Âlim Evleri.....	39
	a- Segou.....	39
	b- Baraoueli.....	39

	c- Touba (Tuba).....	40
	d- Mourca (Murca).....	41
E-	Kütüphaneler.....	41
	1- Askiya Davut ve Oğlu Askiya Muhammed Bân Kütüphanesi...	42
	2- Ahmed Baba Araştırma Merkezi ve Kütüphanesi.....	42
III-	EĞİTİM METOTLARI VE MÜFREDAT.....	44
A-	Metotlar.....	44
	1- Eğitim Meclisleri.....	44
	2- Modern Eğitim Kurumları.....	54
	3- Hafızlık Merkezleri.....	55
	4- Câmiler.....	56
B-	Müfredat ve Okutulan Kitaplar.....	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		
MALİ'DE KUR'ÂN VE TEFSİR ÇALIŞMALARI		61
I-	KUR'ÂN KIRAATİ.....	61
A-	Mali'de Yaygınlaşan Kıraat Vecihleri.....	61
B-	Kıraatle İlgili Çalışmalar.....	61
II-	KUR'ÂN TEFSİRİ.....	63
A-	Tefsir Anlayışı ve Tefsirle Hedeflenen Amaçlar.....	64
B-	Tefsirin Ortaya Çıkışı.....	67
	1- Şifahî Tefsir.....	67
	2-Yazılı Tefsir.....	68
C-	Tefsir Metotları.....	68
	1- Arz/Sunum Yöntemi.....	68
	2- Şerh/Açıklama Yöntemi.....	69
	3- Semâ'/Dinleme Yöntemi.....	69
D-	Tefsirle İlgili Faaliyetler.....	71
	1- Muhammed Baba b. Mohammed el-Amin b. Habi Tinbûktî'nin Tefsiri.....	72
	2- Ahmed Baba'nın Tefsiri.....	72
	3- Ebu Abdullah Ahmed b. Hame'nin Tefsiri.....	75
	4- Yakoub (Yakup) Doukoure'nin Tefsiri.....	75

E-	Mealle İlgili Çalışmalar.....	77
	1- Solomana Kante'nin Kur'ân-ı Kerîm Tercümesinin Girişi ve Fâtiha Sûresi Örneği.....	78
	2- Modibo Diara'nın Kur'ân-ı Kerîm Tercümesinin Girişi ve Nâs Sûresi Örneği.....	79
F-	Kur'ân'ın Toplumsal Hayat Üzerindeki Yansımaları.....	81
G-	Kur'ân'ın Kanunlar Üzerindeki Yansımaları.....	84
	1- Evlenme Yasaklarıyla İlgili Kanunlar.....	84
	2- Ailenin Yönetimi ve Karının Kocası Yanında Oturmasına Yönelik Kanun.....	85
	3- İddetle İlgili Kanun.....	86
	4- Mehirle İlgili Kanun.....	87
	5- Teaddut Zevcatla İlgili Kanun.....	87
	6- Ebeveyne İtaatle İlgili Kanun.....	88
	SONUÇ	89
	KAYNAKÇA.....	91

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.s.	Aleyhisselam
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
c.c.	Celle Celâluh
Çev.	Çeviren
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
m.	Mîladî
r.a.	Radıyallâhu Anh, Anha
s.	Sayfa
t.y.	Tarih Yok
v.	Vefat
b.	Bin veya İbn
DİA.	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
TDVY.	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
y.y.	Yaynevi Yok
vb.	Ve Benzeri

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ VE YÖNTEMİ

I- ÇALIŞMA KONUSU

Tez Konusu, Mali’de Kur’ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi, toplumdaki karşılığının nasıl olduğu, yerel dilde meal çalışmaları ve Mali’deki Kur’ân-ı Kerîm anlayışı üzerinedir. Araştırdığımız kadarıyla bu konuda tez ölçüsünde yapılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu konuda var olan çalışmalarda sadece Kur’ân eğitimi başlığı altında kısmî bilgiler verilmektedir. Örneğin Sory Mamadou Sissoko’nun, “*Mali Eğitim Sisteminde Temel ve Orta Öğretimde Denetim Süreci*” adlı yüksek lisans tezinde Mali’nin eğitim sisteminden bahsedilirken Kur’ân eğitimi ile ilgili kısa bir şekilde bilgi verilmiştir¹. Diğer taraftan konuyu mezhepsel olarak ele alan Mahamadou Kamissoko “*Batı Afrika’da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi*” adlı yüksek lisans tezinin konusu mezhep merkezli olduğu için bizim çalışma konumuz alanına girmemiştir². Bunun yanı sıra Mahamadou Keita “*Mali Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*” adlı tezinde Kur’ân ezberleyenlerin ezber yapmalarını kolaylaştırmak amacıyla didaktik şiiri nasıl kullandıklarını ele almıştır. Bunlar göz önünde bulundurularak, Mali’de Kur’ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi, Kur’ân tefsiri, toplumdaki karşılığının nasıl olduğu, yerel dilde meal çalışmaları, Mali’deki Kur’ân-ı Kerîm kültürü ve anlayışı konularında eksiklik görüldüğünden bunlar tez konusu olarak belirlenmiştir.

II- ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Abdullah Draz (ö. 1378/1958), “*la Morale du Koran (Kur’ân’da Ahlak)*” adlı eserinde Şamsu’d-Dine el-Bâbili’den (ö. 1077/1666) aktarma yaparak yeni bir çalışmanın amacı nasıl olmalı şöyle açıklamıştır: “Yeni bir çalışma şu yedi sorudan birini ele almalıdır: Yeni bir şeyi icat, eksik olan bir şeyi tamamlamak, karışık bir şeyi netleştirmek, uzun bir şeyi özetlemek, düzensiz bir şeyi düzene koymak, dağınık bir şeyi bir araya getirmek veya hatalı bir şeyi düzeltmek.”³ Bu çalışmanın amacı, Mali’de Kur’ân-ı Kerîm eğitim-öğretimini ve Kur’ân

¹ Sissoko, Sory Mamadou, *Mali Eğitim Sisteminde Temel ve Orta Öğretimde Denetim Süreci*, Ankara, 2020.

² Kamissoko, Mahamadou, *Batı Afrika’da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

³ Draz, Abdullah, *la morale du Koran*, Paris, 1951, s. x1.

tefsirini; Kur'ân-ı Kerîm'in toplumdaki yansımalarına, anlatım biçimine ve bakış açısına ışık tutarak ortaya koymaya çalışmaktır.

Mali'de Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân-ı Kerîm ilimleri ile (tefsir, usûl-ü tefsir, tecvit...) ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Belli bir sûre, konu veya ayetle ilgili çalışmalar, Ramazan ayında şifâhî olarak Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona kadar tefsir etmek, haftada belli bir günde devamlı olarak Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmek, ahkâm ayetlerini açıklamak daha da ön plana çıkmaktadır. Bazı müfessirler de toplumsal olaylar ve olgular üzerinden tefsir yapmışlardır. Buna göre Mali'de tefsir alanında değerli faaliyetlerin olduğu ancak bu alanda bilimsel ve sistematik bir şekilde konuların ele alınıp araştırıldığı, elde edilen verilerin ilmî-akademik olarak ele alındığı çalışmaların sayısının çok az sayıda olduğu görülmektedir. Bu konuda çalışmaların azlığı göz önünde bulundurularak bu çalışma kaleme alınmıştır. Öte yandan bu çalışmada, modern hayatın getirdiği soru/sorunlar (Mali'de Kur'ân anlayışı, toplumun Kur'ân-ı Kerîm'i anlama çabası ve bu çabada izlemiş olduğu metodu ve üslubu vb.) gibi konular incelenmiştir. Bu çalışma hem Mali toplumunda Kur'ân-ı Kerîm'in konumunu hem de Mali toplumunun Kur'ân-ı Kerîm'i nasıl anladığını ve Kur'ân-ı Kerîm'e yüklemiş oldukları değeri anlamak açısından önemlidir. Belirtmiş olduğumuz bu önemin yanı sıra ele aldığımız konu başlığı çerçevesinde Mali'de yapılmış olan meal çalışmaları, âlimlerin Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması için nasıl bir çaba içerisinde oldukları ve bu çabanın nasıl karşılık bulduğunun anlaşılması açısından da bu çalışma önemli olup alana akademik katkısı olacaktır.

III- ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada yöntem olarak literatür araştırma yöntemi benimsenmiştir. Mali'deki Kur'ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi ve Kur'ân tefsiri hakkında yazılmış Arapça, Fransızca, İngilizce ve Türkçe kaynak kitaplardan, tezlerden, makalelerden, konferanslardan ve sempozyumlardan elde edilen bilgiler kullanılarak bir çıkarım yapılmaya çalışılmıştır. Gözden geçirilen kaynaklardan Mali'deki dini eğitim, özellikle Kur'ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi ve Kur'ân tefsiri, hakkında sonuç elde edilmeye gayret gösterilmiştir.⁴ Akıl yürütme ve nitel yorum yöntemleri ile Kur'ân çalışmaları, ilmî-akademik bir şekilde tasvir edilmeye çalışılmıştır.

⁴ Ebhari, Mufaddal b. Ömar, *Hulasatu'l-Afkar ve Nakavatu'l-Asrar*, İran: Muessatu'l-Falsafa, 2018, s. 3-9.

BİRİNCİ BÖLÜM

MALİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I- COĞRAFİ KONUM

Mali, 1.241.298 km² yüzölçümüne sahip olup 24-59 derece kuzey ve 12-14 derece batı boylam ve enlemleri arasında Afrika'nın batısında bulunmaktadır. Mali Cumhuriyeti'nin; güneybatısında Gine, batısında Senegal ve Moritanya, kuzeyinde Cezayir, doğusunda Nijer, Burkina Faso ve Fildişi Sahili olmak üzere 7 komşu devlet ile sınırı bulunmaktadır. Denize kıyısı olmayan Mali, Afrika'nın en geniş ülkelerden biridir. Mali'de iki büyük nehir mevcuttur. Bunlar; 1700 km'si Mali sınırları içinde akan 4200 km uzunluğundaki Nijer Nehri ve 700 km'si Mali sınırları içinde akan 1700 km uzunluğundaki Senegal Nehridir.⁵

Günümüz Mali haritası:

⁵ Umran Kaba, *el-Edebu'l-Arabi*, Kazablanka: İSESCO, 2011, s. 24-30.

Diğer taraftan tarihsel olarak Mali'nin, bir Mağrib-i İslam parçası olmasından dolayı, ilmî ve kültürel⁶ faaliyetler konusunda Mağrib ile ilişkileri bulunmaktaydı⁷. Mağrib-i İslam, Mağrib, aslında güneşin batış yönünü ifade eden bir kavramdır. Bu, güneşin batış yönüne doğru olan ülkeleri kapsayan genel bir kavram olup doğuya doğru olan ülkeler/bölgeler buna bağlı olarak "Maşrik" olarak adlandırılmaktadır⁸.

Mağrib-i İslam coğrafyası, İslam'ın girip içinde kaldığı veya kalmadığı (örneğin İspanya) bütün ülkelerdir. İslam dünyasının batı kanadındaki ülkeleri içerir. Bu ülkeler beş ana bölgeye ayrılmaktadır.

Bu bölgeler şunlardır:

-Mağrib: Mısır'ın batı sınırlarından Atlas Okyanusu'na kadar uzanan çeşitli Kuzey Afrika ülkeleri;

- Orta ve Batı Akdeniz Havzaları: Bu, Akdeniz'deki her iki havzada yer alan Akdeniz'e kıyısı olan Cezayir gibi ülkeleri içerir. Bu havzalarda Sicilya, Kerkenna, Korsika gibi adalar ve İtalya'nın güneyi ile Cezayir'e yakın olan Avrupa toprakları da yer alır, örneğin Malta ve Sardunya vs.;

- Endülüs: Bu, Müslümanların İber Yarımadası'nda hâkim olduğu toprakları ifade eder ve ardından Balyar adalarını da içerir;

-Batı Sahra: Bu, Fas'ın güneyinde yer alan ve bazen Fas'ın bir parçası olarak kabul edilen ancak son dönemde siyasi olarak farklı cumhuriyetlere bölünen Çad, Nijer, Volta gibi İslam ülkelerinin ortaya çıktığı bölgeleri içerir;

-Batı Afrika İslam Coğrafyası: Batı İslam coğrafyası içinde, Batı Afrika'nın tropikal ve ekvatorial bölgelerinde bulunan İslam ülkeleri yer alır ve aynı zamanda Batı Sudan olarak da adlandırılırlar. Bu bölgeler, uzun bir siyasî ve medeniyet tarihine sahip olan İslam'ın etkisini

⁶ Bunun bir örneği Mansa Musa'nın hac yolculuğundan dönerken beraberinde getirdiği mimari mühendis olan Ebu İshak es-Sahili el-Endülüsi (ö. 747/1346) Endülüslüydü.

⁷ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya: Mektebetu Ayoma, 2022, s. 43.

⁸ Sad Zaglul Abdul hamid, *Tarih Mağrib el-Arabi*, İskanderiye: Munşiatu'l- Marif, 1979, s. 61.

taşımaktadır.⁹ Bu, Mağrib-i İslam coğrafyasının bir tanımıdır. Son olan Batı Afrika İslam Coğrafyası, modern Mali'nin atası olan Gana, Mali ve Songay Devletleri demektir.

II- DEMOGRAFİK DURUM

Mali, toprağına göre az bir nüfusa sahip olup 2020 yılında yapılan istatistik verilerine göre Mali Cumhuriyeti'nde yirmi milyon (20.0000.000) insan yaşamaktadır.¹⁰ Bu nüfus farklı etnik kökenlerden oluşmakla birlikte bin seneden fazla beraber yaşadıkları için birbirine asimile olmuştur. Bunların başlıcaları; Dogono, Manlenke (Bamana), Songoy, Sarakole, Boso, Pehl, Kasoka, Tavarik, Bobo, Senefo, Arap ve Miyankalardır.

III- SOSYO-KÜLTÜREL DURUM

Mali'de İslam, halk çoğunluğunun dinidir. Bunun yanı sıra Hıristiyanlık, Paganizm gibi inançlar da bulunmaktadır. Mali Milleti, İslamiyet'i erken kabul eden milletlerden biridir. Batı Afrika'da Mali Devleti İslam'ın yayılmasında ön planda olmuştur. Günümüzde Mali'nin %95'i Müslüman, %2'si Hristiyan diğerleri ise başka inançlara mensuptur.¹¹ Mali tarihi İslam ile iç içe olmasından dolayı toplumsal hayatın her kesimine İslam kültürü yansımaktadır. Diğer taraftan da Mali halkı kendi geleneği ve kültürünü de korumaktadır. Sömürge hareketlerinin sonucu olarak Batı Dilleri ve kültürü de görülmektedir. Fransız sömürgesinin etkisiyle resmî dil Fransızcadır. Mali'nin yerel dilleri (Dogonca, Songayca, Bosoca, Boboca, Senefoca, Minyankaca, Senefoca vs.) ondan fazladır. Fransızca resmî dil olmakla birlikte halkın çoğunluğunun kullandığı ortak dil Bambaraca'dır. Mali halkı tarihine ve değerlerine bağlı bir millettir.

⁹ Hüseyin Munis, *Me'âli Tarih Mağrib ve Endülüs*, Kahire: Daru'l-Mustakbal, 1980, s. 18.

¹⁰ İstat, *Recenment General de la population et de l'habitat*, Ministre de l'economie et desfinaces Bamako, 2020, s. 11.

¹¹ Din İşleri Bakanlığı, Bamako, 2020.

IV- YÖNETİM VE SİYASET

Bağımsız modern Mali, Fransız sömürgesinin sona ermesi ile başlamıştır. Yaklaşık 70 yıllık işgalden sonra bağımsızlığını 22 Eylül 1960'ta kazanmıştır. Modibo Keita, Mali'nin bağımsızlık ve egemenlik mücadelesini Fransa'ya karşı kazanarak ilk Cumhurbaşkanı olmuştur.¹² Sosyalist bir yönetim anlayışına sahip olan Keita, sekiz sene devletin başında kalmıştır. Bu süre zarfında devletin yönetimi, organizasyonu, idaresi, sanayisi, ekonomisi, kalkındırılması, eğitimi ve bunun gibi farklı alanlarda ilerlemeler kaydedilmiştir. Keita, bu faaliyetlerde bazen başka devletler ile iş birliği yapmıştır. Örneğin seramik fabrikasını Kuzey Kore ile beraber kurmuştur. Keita'nın takip ettiği bağımsızlık ve kalkındırma politikası "eski" sömürgecilerin hoşuna gitmediği için baskılara başlamışlardır. Keita, kendini koruma adına milis bir örgüt kurmak durumunda kalmıştır. Milislerin bazı olumsuz uygulamaları, toplumda tepkiler çıkmasına neden olmuştur. Bunun yanında yabancı istihbaratlar da işin içine girmiştir. Bu tepkiler, meclisin feshedilmesine varacak kadar büyümüş; sosyal ve ekonomik krizler çıkmasına sebebiyet vermiştir. Moussa Traore 19 Kasım 1968'de Keita'nın hükümetini düşürerek yönetimi ele geçirmiştir. Traore'nin gelmesi ile beraber sosyalist hareketler ve faaliyetlere son verilmiştir. Moussa Traoré, 2 Haziran 1974'te referandum gerçekleştirerek İkinci Cumhuriyet Anayasasından onay alıp 25 ila 26 Mart 1991'e kadar devlet başkanı olarak devam etmiştir. 1991 yılında Amadou Toumani Toure önderliğinde bir askeri komite tarafından Moussa Traore tutuklanarak yönetime el konulmuştur. Touré geçici hükümeti kurarak Haziran 1992'ye kadar devletin başında durmuştur. 8 Haziran 1992'de Mali'de ilk demokratik seçim icra edilmiştir. Alpha Oumar Konaré seçimi kazanıp Üçüncü Cumhuriyet'in ilk başkanı olmuştur. 8 Haziran 1997'de Alpha Oumar Konaré tekrar seçim kazanarak göreve devam etmiştir. Süresi tamamlanınca 3 Mayıs 2002 tarihinde yapılan seçimde Amadou Toumani Touré kazanarak Anayasa Mahkemesi tarafından Cumhurbaşkanı ilan edilmiştir.¹³

2011 yılında Fransa'nın Libya içişlerine müdahale etmesinin meydana getirdiği istikrarsızlık sahra altı devletlerin çoğunda olumsuz etkiler bırakmıştır. En olumsuz etkilenen ülkelerden birisi de Mali olmuştur. Libya'daki eski bazı silahlı gruplar, Malili ayrılıkçı düşünceye sahip bazı grupları ve Magreb İslam El-Kaidesi Mali'nin büyük kısmını ele

¹² el-Muncid, *Salâhu'd-Dîn. Memleketü Mali inda'l-cografiyyîna'l-Müslimîn*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1982, s. 5.

¹³ Sissoko, *Mali Eğitim Sisteminde Temel ve Orta Öğretimde Denetim Süreci*, Ankara: Başkent Üniversitesi, 2019, s. 23.

geçirmiştir. Zamanın Mali hükümeti bu gelişmeler karşısında etkili bir durum ortaya koyamamıştır. Buna karşı bir askeri grup isyan etmiştir. Kaptan Amadou Haya Sanogo öncülüğünde 22 Mart 2012’de Amadou Toumani Touré’ye darbe yapılarak yönetim ele geçirilmiştir. Sonra da kanun gereği ve baskılar sonucunda meclis başkanı Dioncounda Traoré’ye geçici cumhurbaşkanı olarak yönetimi devretmiştir. 11 Ağustos 2013’te yapılan seçimlerde İbrahim Boubacar Keita kazanarak cumhurbaşkanı olmuştur. İbrahim Keita, zamanında var olan sosyo-politik sorunlara ve güvenlik krizlerine çözüm üretememesine rağmen, 2018’de tekrar cumhurbaşkanlığı seçimini kazanıp 2018-2023 yılları arasında görev yapmak üzere beş yıllık süre için göreve başlamıştır.¹⁴ Günden güne artan güvenlik krizleri ve sosyo-politik sorunların ardından devam eden grev ve yürüyüşler sonucunda 18 Ağustos 2020’de Asim Goita’nın liderliğinde askeri bir grup yönetime el koymuştur. Günümüzde de Asim Goita geçici cumhurbaşkanı olarak görev yapmaktadır.

İdari Yapısı

Günümüzde Mali’nin yönetim biçimi cumhuriyet olmakla birlikte 5 senede bir cumhurbaşkanı seçimleri gerçekleşmekte ve bu seçimler halk tarafından yapılmaktadır. Mali Cumhuriyeti; Kays, Koulikoro, Sikasso, Segou, Mopti, Gao, Timbuktu, Kidal, Taoudeni, Menaka, Bougouni, Dioila, Nioro, Koutiala, Kita, Nara, Bandiagar, San, Douentza ve başkent Bamako olmak üzere on dokuz ile ayrılmaktadır. Başkent Bamako ülkenin siyasi merkezidir. Bamako ülkenin siyasi merkezi olmanın yanında aynı zamanda ülkenin en kalabalık şehri konumunu da elde etmiştir.¹⁵ Bu birkaç paragraf ile Mali’nin idare ve yönetimini özetleyebiliriz.

¹⁴ Sissoko Sory Mamadou, *Mali Eğitim Sisteminde Temel ve Orta Öğretimde Denetim Süreci*, Ankara: Başkent Üniversitesi, 2019, s. 25. Joffroy, T., Ousmane, HLa reconstruction des mausolées de Tombouctou-une approche intégrée. (2017, January).

¹⁵ İnstat, *Recenment General de la population et de l’habiat*, Bamako: Ministre de l’économie et desfinaces, 2020, s. 12.

V- MALİ TARİHİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Mali Cumhuriyeti üç imparatorluğun (Gana, Mali, Songay) ve bu imparatorluklardan kalmış olan devletlerin mirasçısıdır. Bu devletler; Masina, Kenedoukou, Segou gibi devletlerdir. Mali’de milattan önce II. asırdan XIX. asrın ortalarına kadar farklı imparatorluklar ve devletler hüküm sürmüştür. Mali halkı hicri 1. asırda İslam ile tanışmıştır. Yönetimi ve halkı ile beraber İslam dinini sahiplenip eğitim merkezleri kurmuştur.¹⁶ Bu eğitim merkezleri sayesinde Batı Afrika da İslam dininin merkezi olmuştur. Mali, bölgede ticaret, eğitim ve fetih faaliyetleri yaparak İslam’a davet, İslam’ı yayma gibi görevler üstlenmiştir. Bu faaliyetler Mansa Musa (ö. 738/1337) ve Askiya Muhammed’in (ö. 945/1538) dönemlerinde zirve yapmıştır. O günden günümüze kadar İslam kültürü hâkim ve yaygın kültür olmuştur. XIX. asrın ortalarında Fransızların sömürgecilik hamlelerine maruz kalarak tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. İmparatorluklardan kalan küçük devletler, Fransızlara karşı yaklaşık 30 senelik direniş göstermiştir. Direniş gösteren bu devletlerin, güçlerinin bir olmaması hasebiyle ve Fransızların teknoloji üstünlüğünü de ellerinde tutuyor oluşundan Fransızlar galip gelmiş ve yaklaşık 70 sene Mali’yi işgal etmiştir.¹⁷ 1960 yılında Mali tekrar bağımsızlığını kazanarak Mali Cumhuriyeti olarak varlığını devam ettirmeye başlamıştır.

A- Gana İmparatorluğu

Gana İmparatorluğu Batı Afrika’daki ilk kurumsal devlet hüviyetine sahip olan devlet olarak kabul edilmektedir. Bu imparatorluğun tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber milattan önce II. ila III. Yüzyılda kurulduğu belirtilmiştir.¹⁸ Gana İmparatorluğu devlet hüviyetini kazanmaya başladığında etrafındaki bölgelere yayılmaya başlamıştır. Komşu kabilelerin birçoğu düzenli ordu yapısına sahip olmadığı için Gana’ya ciddi bir şekilde karşı koyabilecek güce sahip bir devlet olmamıştır. Bu durum da Gana İmparatorluğu’nun genişlemesine olumlu yönde etki sağlamıştır. İslam’ın ortaya çıktığı dönemden sonra Gana, İslam’ı tüccarların etkisiyle kabul etmiştir. İslam’ı kabul ettikten sonra nasıl bir devlet hüviyetine büründüğü ile alakalı olarak İbrahim Ali Arfan “*İmparatoriyatu Gana el-İslamiyye*” adlı eserinde Gana hakkında şunları söyler: “ Gana İmparatorluğu, Çad gölünden Atlas’a kadar

¹⁶ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 150.

¹⁷ Konare, A. B. *Grandes dates du Mali*. Bamako: Impr, 1983, s. 7.

¹⁸ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 8.

uzanan bir İslam Devleti olup Bilâdu's-Sûdân'ın en güçlü siyasi gücü ve nüfuzu Kuzey Afrika'ya kadar uzanmıştır.”¹⁹ Gana böylece büyümeye devam edip 17 eyalete ulaşmıştır. Bu bakımdan Gana'nın birleşik bir imparatorluk hüviyetine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Gana'nın başkenti tek bir şehir olarak kalmamış, farklı şehirler Gana İmparatorluğu'na başkentlik yapmıştır. “Okar” şehri Gana'nın ilk başkenti olmuştur. Sonrasında ise “Suuni” şehri ve ardından “Kumme Salih” başkent olmuştur. Uzun bir süre Kumme Salih başkent olarak devam etmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v) çağdaşı olan Kral Kansay (ö. 20/640), başkenti Kumme Salih'ten dayılarının bulunduğu Koroga şehrine taşımıştır. Kral Kansay'ın vefatından sonra da başkent tekrardan Kumme Salih'e geri taşınmıştır.²⁰

Murâbitlar,²¹ miladi 1067 yılında Ebu Bekir b. Ömer Lemtûnî'nin (ö. 480/1087) öncülüğünde Gana'nın büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir. 1087 yılında Murâbitların Gana'dan almış olduğu topraklar geri alınmış ve 1240 yılında Mali İmparatorluğunun kurucusu olan Suncata'nın (ö. 653/1255) Gana'nın başkenti olan Kumesalla'yı almasına kadar Gana, varlığı devam etmiştir.²²

Bazı meşhur tarihçiler bizzat Gana'ya giderek orayla ilgili bilgiler vermişlerdir. Bunlardan birisi; Ebu İshâk el-Fezârî'dir (ö. 188/804). Ebu İshak el-Fezârî, Hicri 2. yüzyılda Gana'yı ziyaret ederek Gana'yı “Altın Memleketi” olarak adlandırmıştır.²³ Gana'ya gidenlerden bir diğeri tarihçi ve coğrafyacı el-Bekri el-Endelüsî'dir (ö. 487/1094).²⁴ El-Bekri, Murâbitlar'ın Gana'ya hükmettiği günlerde Gana'yı ziyaret ederek coğrafi, toplumsal hayat ve bunun gibi hususlar hakkında bilgi vermiştir.²⁵ Murâbitlar'ın Gana'yı hükmettiği dönemde halkın İslamlaşma konusunda katkıları olmuştur. Bu bakımdan, Mali halkının İslamlaşması konusunda tüccarların katkılarının yanı sıra Murâbitların da katkısı olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁹ Arfan İbrahim Ali, *İmparatoriyatu Gana el-İslamiye*, Heyetu'l-Mısriyya el-Amme li'n-Naşr ve Telif, 1970, s. 8.

²⁰ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 19.

²¹ Miladi 1056-1060'tan 1147'ye kadar Fas, Moritanya, Batı Cezayir ve Endülüs'tü yöneten Amazig/Berberi bir kabiledir.

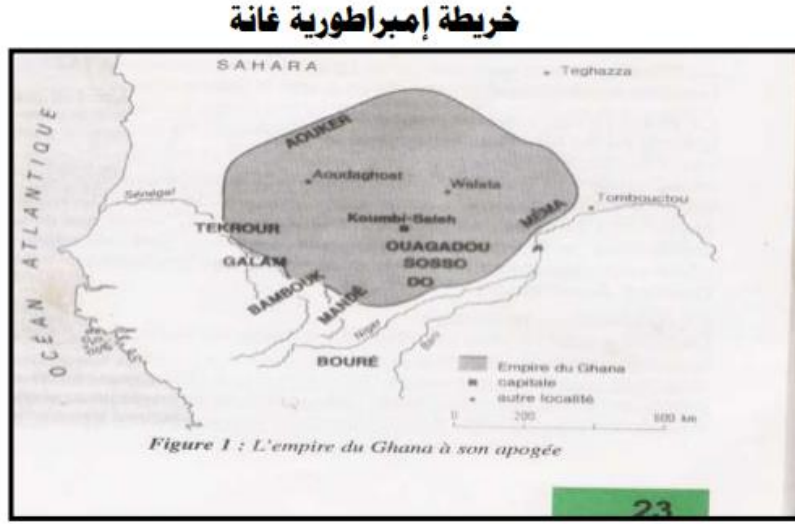
²² Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 217.

²³ Necmettin Ahmed, *Afirikiya Diratun Amme ve İklimiye*, Eskendriye: Mueseseu Şebab, 1978, s. 5-36.

²⁴ Coğrafyacı ve Tarihçi Ebu Ubeyd Abdullah bin Abdul Aziz bin Muhammed el-Bekri el-Endülüs.

²⁵ el-Bekri Ebu Ubeyd, *el-Mağrib Fi Zikri Bilad İfrikiya*, Bağdat: Mektebetu'l-Musena, 1997, s. 173.

Gana İmparatorluğu'nun haritası:²⁶

B- Mali İmparatorluğu

Gana bahsinde anlatıldığı üzere Gana İmparatorluğu farklı eyaletlerden oluşmuştur. İmparatorluğun merkezî gücü zayıfladığı zamanlarda bazı eyaletleri özerk bir yapıya kavuşmuş ve merkezden bağımsız olarak kendi kendini idare etmiştir. Bunlardan biri Sooso eyaletidir. 990-1046 yılları arasında yönetici olan büyük Sumavoro (ö. 438/1046), başarılarıyla bilinmektedir. Onun soyundan gelen Sumavoro Kante, miladi 1200-1235 Sooso²⁷ Devletinin yanındaki vilayetleri de Sooso'ya katarak büyük bir devlet haline gelmiştir.²⁸ Bu dönemden hareketle bazı tarihçiler Sooso Devletini, imparatorluk olarak nitelendirmiştir. Somavoro Kante ile hükmü altındaki Mande eyaleti arasında sorunlar olmuştur. Bu durum karşısında Mande'nin önde gelenleri, Kante'den Mande'yi kurtarmak için, Mima'ya doğru annesiyle göç eden Suncata'yı (ö. 653/1255) çağırmaya karar vermişlerdir. Suncata, vatanı kurtarıp, devleti alma yönünde bir davet aldığından bu davete karşı sessiz kalmamış ve icabet etmiştir.²⁹

²⁶ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 17.

²⁷ Sooso küçük bir devlettir. Sumavoro Kante (1200-1230) Nijer'den Senegal'e kadar yönetmeye çalışmış ancak Mali kurucusu Suncata ile savaş sonucunda tarih sahnesinden silinmiştir.

²⁸ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 80.

²⁹ Gedjira, s. 176.

Suncata (ö. 653/1255), Mima'da kaldığı süreçte, çok yönlü bir şekilde kendisini yetiştirmişti. Askeri becerilerinin yanında İslam'dan olabildiğince bilgi sahibi olmuş ve dünyada olan olaylardan da haberdar olmuştur. Bu Mande'yi kurtarmasında ona yardımcı olacaktı. Suncata, karşı tarafın gücünü dikkate alarak Mima hükümdarları ile beraber hazırlık yapmıştır. Sonra da 1235 yılında Suncata'nın öncülüğündeki ordu yola çıkarak Sumavoro (ö. 633/ 1235) ile karşı karşıya gelmiştir. Suncata Sumavoro'yu yenerek Sooso Devletini ortadan kaldırmıştır. Böylece aynı zamanda Mali İmparatorluğu da tam anlamıyla kurulmuştur. Miladi 1236 yılında hasat mevsimi sonrasında Suncata, eyaletlerin il valilerini çağırarak "Kulka Fuga Kongresi"ni gerçekleştirmiştir. Bu kongrede diğer eyalet başkanları Suncata'ya itaat etme sözü vererek Suncata'yı imparator olarak kabul etmişlerdir. Diğer taraftan da imparatorluğun yönetmeliğini tasarlamışlardır. Günümüz Birleşmiş Milletleri, bu yönetmeliğin insan hakları konusunda önemli bir adım olduğunu kabul etmiştir.³⁰ Sonuç olarak Mali müstakil bir devlet haline gelerek etrafına yayılmış ve imparatorluk hüviyetine kavuşmuştur.

1-Yükseliş Dönemi

Suncata (ö. 653/1255), devleti içinde istikrar sağlayıp genişleme siyaseti takip ederek komşu toprakları kendi bünyesine katmıştır. Suncata'dan sonra gelen yöneticiler de bu anlayışı devam ettirmiştir. Mansa Musa (ö. 738/1337) ve kardeşi Mansa Suleyman (ö. 761/1360) dönemlerinde devlet yükseliş zamanını yaşamıştır. Mansa Musa, Mali İmparatorluğu'nun en meşhur imparatoru olarak bilinmektedir. Onun döneminde siyaset, eğitim, ekonomi ve toplumsal alanlarda kalkınmaya yönelik ilerlemeler katedilmiştir. O dünya tarafından bilinen hac seferinde kendisinin ve beraberindeki kervanların gösterdiği cömertlik ve iyilik ile dünya tarihinde adından söz ettirmiştir. İbn Haldun (ö. 808/1406) Mansa Musa'yı şöyle övgü dolu sözlerle anlatmıştır: "O sâlih bir adamdı, büyük ve adil bir kraldı. Zamanında devlet, zirveye ulaşmıştır.³¹" Mansa Musa (ö. 738/1337) eğitimi kalkındırma adına hocalar davet etmiş, ilme ve ilim ehline özel bir ihtimam göstermiştir.³² Bu dönemde Mali Devleti'nde ticaret, kültür ve bunun gibi farklı alanlarda gelişmeler yaşanmıştır.

³⁰ Mayga Abu'r-Rahman, *el-Hareketu'l-Fikhiya ve ricaluha fi Sudan el-Garbiye*, Fas: Daru'l-hadis, 2005, s. 13.

³¹ İbn Haldun, *Tarh*, Daru'l-Fikr, 2. Cilt, 1. Baskı, 1981, s. 267.

³² Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 138./Mayga Abu'r-Rahman, *el-Hareketu'l-Fikhiya ve ricaluha fi Sudan, el-Garbiye*, Fas: Daru'l-Hadis, 2005, s. 14.

2- Çöküş Dönemi

Ebu'l-Bekâ Rindî'nin (ö. 684/1285) dediği gibi (لكل شيء إذا ما تم نقصان)³³ (*her şeyin yükselişi/zirvesi olduğu gibi düşüşü de vardır*). Hz Peygamber, Şüphesiz Allah, dünyada yükselen her şeyin alçaltılmasını yazdığını büyürmüştür.³⁴ Sünnetullah gereği, Mali İmparatorluğu da diğer büyük devletler gibi pek çok alanda zirve yaptıktan sonra düşüşe geçmiştir. Bunun en önemli sebebi ise azimli ve vizyoner yöneticilerden sonra konfor ve rahat düşkün yöneticilerin gelmesidir. (إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ) “Şüphesiz ki bir toplum kendinde olanı değiştirmedikçe Allah, onların durumunu değiştirmez.”³⁵ Hz Peygamber Şüphesiz Allah, dünyada yükselen her şeyin alçaltılmasını yazmıştır

Bu hükümdarlar siyasî, iktisadî ve askerî olarak görevlerini yerine getirmemeye başlamıştır. Devleti kalkındırmak ve daha da güçlendirip genişletmek yerine birbirlerine düşmüşlerdir. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla imparatorluğun vilayetleri birer birer merkezden ayrılmaya başlamışlardır. XV. asra gelinceye kadar bağımsızlığını ilan eden bazı vilayetler güçlenip Mali İmparatorluğuna bağlı olan bazı yerleri de ele geçirerek genişlemişlerdir. Songay İmparatorluğu bunun bir örneğidir.

I. Mansa Muhammed'in (ö. 894/1489) yeni kurulan Songay Devletine karşı Osmanlı İmparatorluğundan yardım istediği ancak bu talebine cevap verilmediği aktarılmıştır.³⁶ Bunun nedeni mektubun ulaşmaması ya da başka bir durumun ortaya çıkması olabilir. Fakat bu hadiseye dair Mali hakkında yazılan tarih kitaplarında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Mali Devleti, sadece günümüz Mali ve Gene sınırındaki Kanga³⁷ şehri ile sınırlı olup siyasî aktivite dışında kalarak 1898 yılında Fransızlar tarafından ele geçirilene kadar zayıf bile

³³ Ebu Bekâ e'r-Rindî, *Rasâu'l-Endeliüs*, Mektebetü'n-Nûr, s. 35.

³⁴ Askalani, *Fethu'l-Bari*, Kitabu'r-Rakaik, Babu't-Tevaz, 6136.

³⁵ Ra'd, 13/11.

³⁶ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 244.

³⁷ Kanga, Mali İmparatorluğu'nun en önemli şehirlerden biridir. Şimdilerde Mali'de Gine sınırı yakınında bulunmaktadır.

C- Songay İmparatorluğu

Gana'da yaşanmış olan merkezî iktidar zayıflığı aynı şekilde Mali İmparatorluğu'nda da yaşanmıştır. Bunun üzerine merkezî iktidar zayıflığının sonucu olarak Songay eyaleti kendi özerkliğini veya bağımsızlığını ilan ederek müstakil bir devlet haline gelmiştir. Şunu da unutmamak gerekir ki gerek Mali olsun gerek de Songay olsun önceki imparatorluğun bir parçası olsa bile her birinin kendine ait bir tarihi olduğu görülmektedir.⁴⁰ Yani Songay, Mali İmparatorluğu hükmü altına girmeden önce de kendine ait bir tarihe sahipti. Songay yüz yıldan fazla Mali İmparatorluğu'nun hükmü altında kaldıktan sonra 1433'te bağımsızlığını ilan etmiştir. Miladi 1335 yılında Songay bağımsızlığını ilan etmiş ve komşu eyaletleri kendi yapısına katmış olsa da tam egemenliği ancak 1433 yılında hâsıl olmuştur. 1493 yılında Askiya Muhammed (ö. 945/1538), Soni Abu Bekiri'yi (ö. 905/1500) yenmiş ve hükümdarlık Songay Hanedanlığından Askiya Hanedanlığına geçmiştir. Songay Devletindeki bu değişim bir dönüm noktası olmuştur. Askiya Hanedanlığı, Askiya Muhammed başta olmak üzere din, ilim ve âlimlere büyük bir önem vermiştir. Askiya 1497 yılında hac farzını eda ettikten sonra dönüş yolunda İmam Suyûtî (ö. 911/1505) ile görüşerek ondan ilmi müzakerelerde bulunmuştur.⁴¹ Mali ve Songay krallarının hac yolculuklarında Mısır ve Hicaz âlimleri ile görüşerek ilmi ve devlet işleri ile ilgili görüş alışverişlerinde buldukları olmuştur.

1- Yükseliş Dönemi

Soni Ali Ber (1464-1492) Songay Devleti'nin gerçek kurucusu olmasının yanı sıra devletin genişlemesine ve yükselmesine yol açan kişi olarak kabul edilmektedir. Komşu eyaletleri ve kabileleri Songay'a katarak devlete imparatorluk hüviyeti kazandırmıştır. Çok savaşa girmesine rağmen hiçbir savaş kaybetmemiştir. Soni Ali'den sonra hanedanlık Soni ailesinden Askiya ailesine geçmiştir. Askiya Muhammed'in (ö. 945/1538) siyasi zekâsı, âdil ve dengeli liderliği sayesinde Songay İmparatorluğu zirveye taşınmıştır. Askiya'nın ilme ve ilim ehline gösterdiği ihtimamdan dolayı onun zamanında ilmî faaliyetlerde olumlu yönde ilerlemeler kaydedilmiştir. Mali İmparatorluğu'nda Mansa Musa'nın yaptığı gibi Askiya Muhammed'de (ö. 945/1538) tarihe geçen bir hac yolculuğu yapmıştır. Songay Devleti'nin

⁴⁰ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 148.

⁴¹ Teita Mahamadou, *Mali Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021, s. 24.

zirve dönemi liderlerinden biri de Askiya Davud'dur (ö. 951/1544). Âlimlere hediye vermekle meşhur olup kitap istinsah hareketine büyük destek vermiştir.⁴² Böylece Songay İmparatorluğu XV. ve XVI. asırlarında Batı Afrika'da ekonomi, siyasi, eğitim ve benzeri farklı alanlarda yükseliş dönemini yaşamıştır.

2- Çöküş Dönemi

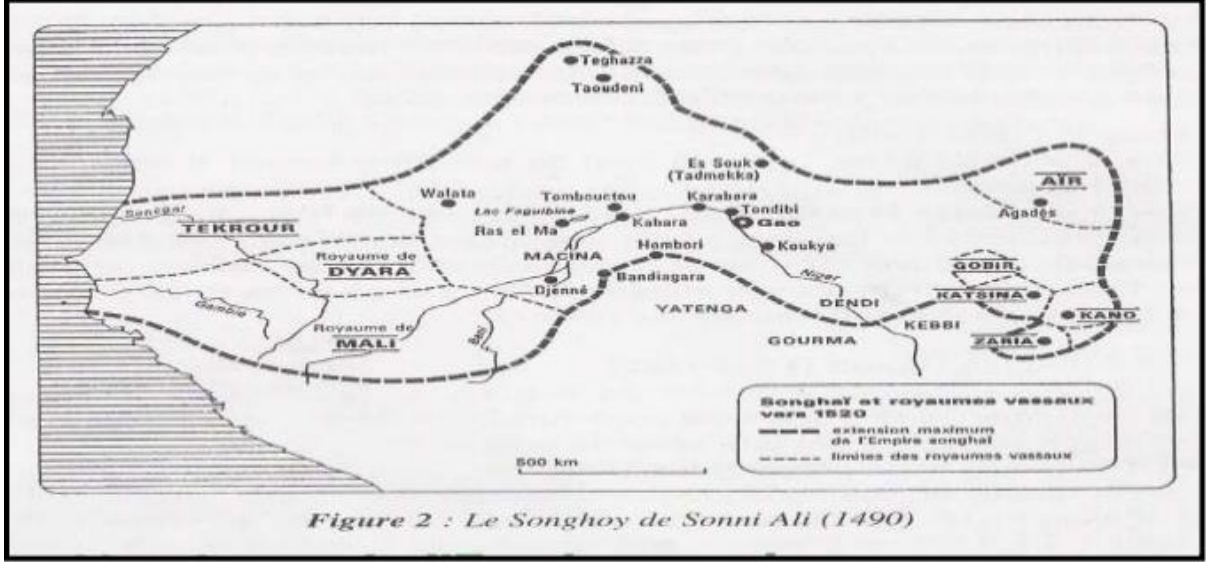
Devlet geniş topraklara sahip olduğu dönemde azimli ve doğru yöneticilere ihtiyaç duyarken çöküş döneminde yöneticiler tam tersi kendi rahatlarını düşünür olmuşlardır. Bunun sonucunda devlet erkânı zayıflayıp üzerine bir de toplum içerisinde fitne fesadın yayılması gibi olumsuz etkiler eklenince toplumsal çöküş kaçınılmaz olmuştur. Bütün bunların ardından 1591 yılında Songay Devleti'nin merkezî otoritesi zayıflamış Fas Devleti'ne karşı ciddi bir direniş göstermeden Fas yönetiminin emri altına girmiştir. Böylece Batı Afrika'daki son İslam İmparatorluğu da çökmüştür.⁴³ Mağribliler 1591 ila 1883 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Bu dönem "Paşavat" dönemi olarak bilinmektedir. Paşavat, Fas adına vergiler toplayıp Merakeş'e gönderirdi. Bu zamanda Songay, Fas'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Zamanla Paşavat, Merakeş/Fas ile olan bağı zayıflanıp yerel halkı asimile ederek Fas'tan kopmuştur. Paşavat yöneticileri, devlet yönetimi konusunda hâkimiyet kaybetmiş ve 1670 yılında Segou Devleti'ne vergi vermek durumunda kalıp yaklaşık Fransızlar gelene kadar bu şekilde devam etmiştir.⁴⁴ Bu üç imparatorluktan geriye kalanların üzerine Masina, Segou, Kenedougou, Wasolo ve bunlar gibi küçük ve kısa ömürlü devletler Fransız sömürgeciliği gelene kadar varlığını devam ettirmiş ayrıca sömürgecilere karşı mücadeleler bu devletler tarafından gerçekleştirilmiştir.

⁴² Gedjira Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 270.

⁴³ Mali tarihi hakkında bilgi edinmek için bkz. Abdurrahman b. Abdullah b. Umrân b. Âmir es-Sa'di (ö. 1655), *Tarihu's-Sudân*; el-Kâdi Mahmud Ka't b. el-Hâci el-Mutevekkil Ka't (ö. 1593), *Tarih el-Fataş fi Ahbâri'l-Buldân ve'l-Cuyûş ve Ekâbiri'n-Nâs ve zikri vekâiki't-Takroro ve Azâimi'l-Umuri*; Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014.

⁴⁴ Mayga Aburrahman, *el-Hareketu'l-Fikihya ve ricaluha fi Sudan, el-Garbiye*, Daru'l-Hadis, Fas, 2005, s. 30.

Songay İmparatorluğu'nun haritası.⁴⁵

D- Sömürge Zamanı Mali

Bilindiği üzere 1827 yılında Navarin Savaşı'nın ardından Osmanlı'nın Akdeniz'deki son donanması yok edilmiş ardından sömürgecilerin sömürge faaliyetleri hız kazanmıştır.⁴⁶ Nitekim üç sene sonra 1830 yılında Fransızlar Cezayir'i işgal etmiştir. Sömürgecilik; özü itibariyle Batılı ülkelerin başka ülkelerin varlığına, kültürüne, inancına, ekonomisine, toplumsal yapısına kısacası tüm değerlerine saldırması anlamına gelmektedir. Sömürgecilik, sözü itibariyle ise yani söylem olarak; güya ahlaki görev, aydınlık, yardımseverlik ve benzeri konularda faaliyet gösterdiği öne sürülen bir hareket olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Ne yazık ki sömürgeciler bu kavramları istismar ederek sömürgeciliği meşrulaştırmaya çalışmışlardır⁴⁷. Sömürgeciliğin en büyük aktörlerinden biri olan Fransa, Mali'yi işgal ederek yıllarca sömürmüştür. Bazı müelliflerin sömürge ile ilgili tanımları da şunlardır:

⁴⁵ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 272.

⁴⁶ Navarin Savaşı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/navarin>, erişim tarihi; 03/04/2023.

⁴⁷ Diakite Ahmadou, *Uluslararası hukuk açısından Afrika birliği ve kıtadaki etkinliği*, Ankara, 2021. s. 3.

“Bir devletin, başka bir devlet üzerinde halkın rızası olmadan kendi egemenliğini kurarak söz konusu devletin kaynaklarını sömürmesi ve böylece işgal edilmiş olan devletin iç ve dış işlerini ele geçirerek sömürge bir ülke haline getirmesidir.”⁴⁸ Gana’nın ilk cumhurbaşkanı olan Kwame Nkurma (ö. 1392/1972.) ise sömürgecinin tanımını şöyle yapmıştır: “Sömürgecinin işgal ettiği ülkenin kaynaklarını kendi maslahatına göre kullanmasıdır.”⁴⁹ Bu bakımdan Fransa’nın Mali’yi sömürmesi, Malililerin rızası olmadan onların değerlerine saldırıp kaynaklarını kullanma politikasıdır. Fransa, bilgi toplama ve keşif amacıyla Mali’ye bazı elçiler göndermiş ve bundan dolayı Mali hakkında birçok bilgiye sahip olmuştur. Fransa 1881’de Mali’nin Kita şehrinde uzun yıllar sürecek bir savaşın fitilini ateşlemiştir. Mali ile Fransa arasındaki bu savaşlar yaklaşık 35 sene sürmüş ve Mali halkı Fransa’ya karşı büyük bir direniş göstermiştir. Mali üç imparatorluğun mirasçısı olması hasebiyle Fransızlar geldiğinde imparatorluklardan kalan küçük devletlerle çetin savaşlar yaparak direnmiştir. Mali, 1900’lü yılların başında Sudan Fransa (Sudan Françai) adı altında sömürge haline gelmiştir. Malililer mücadele ruhunu koruyarak sömürge döneminde bile her zaman isyan hareketlerine girişmiş ve her fırsatta bağımsızlığını kazanmaya çalışmıştır.⁵⁰ Günümüzde Mali, hala Fransa’ya karşı verilen mücadelelerin öncülerindedir.

E- Fransa’nın Sömürgeciliğine Direniş ve Bağımsızlık Süreci

İkinci Dünya Savaşına katılan Afrikalı askerler ülkelerine döndüklerinde, ülkelerin önde gelenleri ile birlikte sendikalar ve siyasi partiler bünyesinde ülkelerini yeniden özgürleştirme çalışmaları için daha aktif bir şekilde mücadele etmeye başlamışlardır. Bu süreçte “Panafricanism” hareketleri daha yaygın bir hale gelmiştir. Panafricanism’in temel felsefesi, Afrika halklarının birliğine ve faydasına çalışmaktır. Yeniden özgürleştirme yolunda 1919 ile 1954 tarihleri arasında birçok kongre ve sempozyumlar düzenlenmiştir. Bunlardan biri 1945 yılında İngiltere’nin Manchester şehrinde Amerikalı meşhur yazar William Edward’ın (ö. 1398/1978) ve Gana’nın eski cumhurbaşkanı olan Kouame Kourma’nın (ö. 1392/1972) da katıldığı zirvedir. Bunun gibi örgütlerin yanında Amerika Birleşik Devletleri gibi devletler de önemli bir rol oynamıştır.⁵¹

⁴⁸ Muhammad Avz Muhammad, *el-İsti’mar ve Mezab el-İsti’marire*, Kahire, 1957, s. 37-39.

⁴⁹ Kwame Nkurma, *Nahve’l-İstiklal* çevr. Abdul Aziz Atık, 1958, s.48.

⁵⁰ Gedjira, Abdu’l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 606.

⁵¹ Gedjira, Abdu’l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 500-605.

Fransa'nın Mali'yi sömürge haline getirmeye çalıştığı dönemlerde küçük devletler hem kendi içlerinde savaşlar yaşamış hem de Fransa'nın sömürgecilik faaliyetlerine karşı direniş göstermişlerdir. Bu direnişin öncülerinden bazıları: 1857 yılında Ömer Said Tal (ö. 1281/1864), 1881 yılında da İmam Samory (ö. 1318/1900) Toure'dir. 1915 yılında Bono ve Miyagaların direnişi, 1916 ila 1930 yılları arasında Dogonoların direnişi ve bunun gibi nice mücadeleler söz konusu olmuştur.⁵² Mali halkının bu kadar fedakârlık yapması ve bunun akabinde kuvvetli direnişler gösterilmesine rağmen; askerî bakımdan Fransa'nın üstünlüğü, direnişçilerin arasındaki anlaşmazlık/ayrılıklar, direniş cephelerinin birbiri arasındaki uzaklık ve benzeri nedenlerden ötürü Mali, istediği başarıyı elde edememiştir. Bundan dolayı Mali mağlup olmuş ve 1960 yılına kadar Fransa'nın sömürgesi altında kalmıştır.

F- Günümüzde Mali

1946 yılında sömürgeci olan Fransızlar, sendika örgütleri ve siyasi partilerin sayılarının çoğaltılmasına izin vermişlerdir. 1946'dan önce 1937'de Mali'de öğretmenlerin sendikası, Muhammad Konte'nin (ö. 1375/1956) liderliğinde kurulmuştur. Bölgesel iş birliği sendikasının ve bunun gibi hareketler ve faaliyetlerin sayesinde sömürgeci Fransa, sömürge olunan ülkelerin bağımsızlıklarını vermek durumunda kalmıştır. 1957'de Mali'nin başkenti olan Bamako'da bir kongre düzenlenmiştir. Bu kongreye Batı Afrika ülkeleri katılmıştır. Fransa, bu durum karşısında Batı Afrika'da, Cezayir'de olduğu gibi bir savaş patlak vereceği korkusuyla günümüz Mali/Sudan Fransa'ya (Soudan Français) özerklik statüsü vermiştir. 1958 yılında Fransa Cumhurbaşkanı olan Degol (ö. 1970) bir kongre düzenleyerek Batı Afrika ülkelerine, Fransa'nın hükmü altında kalma yahut bağımsızlıklarını kazanma arasında iki seçenek sunmuştur. Bu kongrede sadece Gine Konakir bağımsızlığı seçmiştir. Diğer ülkeler (Mali vs.) bazı hazırlıkların tamamlanmadığı gerekçesiyle 1960'a kadar Fransa'ya bağlı kalmıştır. 1958'de Mali ve Senegal birlikte Mali Birliğini kurmuşlar ve 20/06/1960 yılında "Mali Birliği" adı altında bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ancak iki ay sonra bu birlik sona ermiş ve 22/09/1960 yılında Mali, bağımsızlığını ilan etmiş olup hâlâ varlığını devam ettirmektedir.⁵³ Mali ve Senegal ayrı devletler olsa da etnik köken ve kültürel bağ açısından birbirine çok yakın iki devlettir.

⁵² Gedjira, a.g.e., s. 500-606.

⁵³ Şevki Atau Allah, *Tarih İfrikkiye el-Hadis ve'l-Muasir*, Riyad: Daru'z-Zehra li'n-Naşr, s. 187-290.

VI- MALİ’NİN İSLÂMLAŞMA SÜRECİ

İslamiyet’te, Allah’ın emrettiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v) insanları İslam’a davet etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) de “(وَإِنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ)” (Önce) *en yakın akrabaları uyar*⁵⁴ ayet-i kerîmesi gereği önce akrabaları ile başlayarak tüm insanlığa “(قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي) (رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ)” *De ki: “Ey insanlar! Doğrusu ben, göklerin ve yerin hükümranı, O’ndan başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren Allah’ın, hepiniz için gönderdiği peygamberiyim*⁵⁵ ayetinde olduğu gibi İslam’ın mesajını ulaştırmayı hedeflemiş ve bu yolda son nefesine kadar çaba göstermiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.v) vefatından sonra Hulafa-ı Raşidin, Emeviler, Abbasiler ve sonraki Müslüman devletler bu davet faaliyetini devam ettirmişlerdir. İbn Haldun (ö. 808/1406), Kalkaşendî (ö. 821/1418), Mahmud Şakir (ö. 1418/1997) ve birçok tarihçinin anlattığına göre hicri 60 yılında Emevi Devleti Batı Afrika’ya bir grup göndermiştir. Bu grup savaşmadan insanları İslam’a davet etmiş ve daha sonra gruptan bir kısım âlim Gana İmparatorluğu’nun başkenti olan Kumme Salih şehrinde ikamet ederek insanların burada da İslam’a davet etmişlerdir.⁵⁶ Böylece Mali halkı İslam ile tanışmıştır. Bundan önce ise Mali halkının putperestlik ve ataların ruhunu kutsamak gibi inançları da olmuştur.⁵⁷

İslam davası bu bölgelere, Kur’ân ve Sünnet’in değerli öğretilerini yaymak üzere gelen üç grubun gerçekleştirdiği fetih faaliyetleri neticesinde girmiştir.⁵⁸ Bu üç grup şunlardır:

- ‘Ukbe b. Nafi el-Fihri’nin (ö. 63/683) reis olduğu grup, ilk defa hicri 60 yılında Mağrib-i İslam fethi hareketleri başlamıştır.

- Musa b. Nasîr’ın (ö. 97/716) önder olduğu ikinci fetih faaliyetleri, bu grupta; kurrâlar ve fakihlerden oluşan birçok âlim vardı ve onları (âlimler) diğer bölgelere göndererek İslam’ın öğretilerini yaymayı hedeflemiştir.⁵⁹

- Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), aynı görevle Allah’ın tacir olarak bilinen İsmail b. Ubeyd’in (ö. 107/726) bulunduğu bir grubu göndermiştir.⁶⁰

⁵⁴ Şu’arâ, 26/214.

⁵⁵ Araf, 7/158.

⁵⁶ Kalkaşendi Ebu’l-Abas Ahmd, *Subhu’l-A’şa*, Kahire: Daru’l- Kütüb el- Mısıryya, c. 5, 1922, s. 282.

⁵⁷ Abdu’l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 18.

⁵⁸ Abdu Salam Kenuni, *el-Mederesetu el-Kur’âniye fi’l- Mağrib*, Ribat: Mektebetu’ Mearif, 1981, s. 29-32.

⁵⁹ Abdurrahman Dabağ, *Maalimu’l-İman fî Maarifeti Ehli Kayravan*, Kahire: Hanci, 1978, s. 2012.

⁶⁰ Abdu Salam Kenuni, *el-Mederesetu el-Kur’âniye fi’l- Mağrib*, Ribat: Mektebetu’l-Mearif, 1981, s. 29-32.

Bu grupların temel görevi, Tancalıları isyan ettiği zaman Hanzala b. Safvan'a (ö. 130/748) yazılan mektuplarından anlaşılabilir. Bu mektubun içeriği Kur'an'ın en temel konularından oluşmuştur. Bu mektubun içeriği şunlardır: "İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak, cenneti müjdelemek, cehennem konusunda uyarmak, geçmiş ve gelecek toplumları haber vermek, Kur'an'ın hükümlerini uygulamak, müteşabih olan ayetlere iman etmek, helal olanı yapmak, haram olandan kaçınmak, ahlaki öğütler ve nasihatler vermekle, emirlerine itaat edenlere övgüde bulunmak ve itaatsizliği kınayıp cezalandırmak, helali helal, haramı haram kılmak ve insanların ayrılığa düştüğü konuları Allah'a havale etmek..."⁶¹ Bu mesajın özeti ve ifade biçimi, İslam'ın temel konularını içermektedir. Bu âlimlerin elinde yetişen ilk nesil ve sonradan gelenler, nesilden nesle günümüze kadar İslam eğitim görevlerini dinî görev olarak devam ettirmiştir.

A-Tüccarlarla İslamlaşma

Gana İmparatorluğu miladi VII. yüzyılda önemli bir ticari merkez haline gelmiştir. Özellikle altın, tuz, tarım ürünleri, fildişi gibi şeylerin ticareti ivme kazanmıştır. Devlet, gümrük vergisi ve diğer vergi kalemlerinin gelirlerini sağladığı gerekçesiyle tüccarların kâfilelerinin korunmasına önem vermiş, aynı sebeple ticaret merkezleri ve maden işletmelerini de güvencesi altına almıştır. Bu sebeple Müslüman tüccarlar güvenli ticaretin yapıldığı Gana'ya çok sayıda ticari amaçla yolculuk yapmışlardır. Bu tüccarlar ticaretin yanında hem İslamî birer rol model olmuşlar hem de silmi bir şekilde insanları davet etmişlerdir. Tüccarların bu ticari faaliyetleri çoğu insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur.⁶² Malili tüccarların İslam'a davet geleneği günümüze kadar devam etmiştir. Malililer, Kongo Cumhuriyeti gibi devletlerde ticaret yapmalarının yanı sıra İslam'a davet faaliyetlerini de yürütmektedirler.

B- Fertler Arasında İslam'ın Yayılması

Kalkaşendî (ö. 821/1418)'den aktarılanlara göre Emevi döneminde Batı Afrika'ya bir grup gönderilmiş ve bu grup İslam'a davet hizmetlerini üstlenmiştir.⁶³ Davetlerin hız kazanması üzerine Gana'ya Müslüman tüccarlar gelmesinin de önü açılmıştır. Bunun akabinde Gana İmparatorluğu'nda davet faaliyetleri artarak fertler arasında İslamiyet'in yayılması daha da hız kazanmıştır. Özellikle Kumme Salih şehrinde tüccarlar önderliğinde Müslüman bir mahalle

⁶¹ Muhammed b. Ebi Şenb, *el-Medrestu e's-Sealibiyye*, Cezair: 1914, s. 66.

⁶² Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 18.

⁶³ Kalkaşendi Ebu'l-Abas Ahmd, *Subhu'l-A'asha*, Kahire, Daru'l- Kütüb el- Misriye, c. 5, 1922, s. 282

toplumu oluşturulduğu ve on iki câmi/mescit bulunduğu kaynaklarda belirtilmiştir.⁶⁴ Bu toplum; Kur'ân-ı Kerîm öğretisine göre hayatını şekillendiren insanların rol model olmasının yanı sıra İslam'ın adaleti, merhameti, cömertliği ve bunun gibi değerlerden dolayı insanların İslam'a olumlu bakmalarını sağlamıştır.⁶⁵ Bu durum Mima, Caa, Cenne ve Timbuktu gibi diğer şehirlere de sirayet etmiştir.

C- Yöneticiler ile İslam'ın Yayılması

İslamiyet, tüccarlar vasıtasıyla Gana toplumu arasında hicri birinci asırda yayılmıştır. Yönetici kesimin arasında yayılması ise üçüncü asrı bulmuştur. Hicri 222'de kral Bulantana⁶⁶ İslamiyet'i kabul ederek İslamî davet faaliyetlerine destek vermiştir. İslamiyet'i öğretmek üzere medreseler kurdurup Kuzey Afrika'dan çok sayıda ilim erbabı ve hocaları da bu medreselere davet etmiştir. Diğer taraftan miladi 1067 ila 1087 yılları arasında Gana'nın büyük bir kısmı Murâbıtlar'ın hükmü altında kalmış ve bu zaman zarfında Murâbıtlı yöneticiler toplumun İslamlaşması konusunda çabalar göstermişlerdir. Gana'da Murâbıtlar'ın hükmü sona erdikten sonraki süreçte gelen yöneticiler de İslamî değerleri merkezî yönetimin temeline koymuşlardır. Aynı zamanda Gana'nın Mande bölgesinin kralı olan N'bory Mande, (ö. 442/1050) İslam ile şereflendikten sonra Mande vilayetindeki putları yakıp yıkmış, bu durum halkın İslamlaşması konusunda olumlu yönde etki göstermiştir. Bununla beraber özellikle Kur'ân-ı Kerîm öğretim ve öğrenim faaliyetleri ivme kazanmıştır. Gana'dan sonra yerine kurulan Mali İmparatorluğu'nda da İslam'a ilişkin faaliyetlerde pek fazla değişiklik olmamıştır. Mali'nin kurucusu Suncata (ö. 653/1255), Gana'nın başkenti Kumme Salih'e sonra da onun bir vilayeti olan Mima'ya iltica etmiştir. Suncata ayrıca bundan önce de İslam'dan haberdar olmakla birlikte burada İslam öğretisine daha ayrıntılı bir şekilde vakıf olmuştur. Sonrasında Mali İmparatorluğu'nda gerek yönetici kademesinde olsun gerekse toplum hayatında olsun İslamî değerlerin belirgin bir şekilde etkileyici rolü olmuştur. Mali İmparatorluğu hükümdarları, İslam'ın yayılması konusunda ya kendileri aktif rol almış ya da İslam'a davet edenlere izin vermişlerdir. Suncata (ö. 653/1255)'dan sonra gelen oğlu, Mansa Vulen/Mahmud (ö. 670/1271), fetih faaliyetlerine devam etmiş ve günümüz Senegal'indeki Kansa Manz ve Gambi bölgelerini fethetmiştir. İstikrarı sağladığında 1260 yılında hac farızasını yerine getirmiştir. Ondandan sonra gelenler de bu minvalde devam etmişlerdir. Bunun bariz örnekleri Mansa 2. Ebu

⁶⁴ el- Bekri Ebu Ubeyd, *el- Mağrib Fi Zikri Bilad İfrikiya*, Bağdat, Mektebetu'l- Musena, 1997, s. 181.

⁶⁵ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 19.

⁶⁶ Vefat tarihi kaynaklarda belirtilmemiştir.

Bakir (ö. 712/1312), Mansa Musa ve Mansa Suleyman'dır. Bunun akabinde Songay Devletinde Askiya Muhammed, Futa Devletinde Ömer Tall (ö. 1281/1864), Masina Devletinde Şeku Amadou (ö. 1261/1845), Wasolo Devletinde Almami San Mory (ö. 1318/1900) ve bunun gibi yöneticilerin ve âlimlerin Mali halkının İslamlaşmasında önemli rolleri olmuştur.⁶⁷ Bu yöneticilerin ve âlimlerin gösterdiği çaba sayesinde Mali halkı, Müslüman olmanın yanı sıra Batı Afrika'da İslam kültürünün yayılmasına katkı sunmuştur.

Batı Afrika İslam Coğrafyası ülkelerinden olan Mali, bir Mağrib-i İslam beldesi olup farklı etnik kökenleri bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. Çoğunlukla yerleşik hayatın hüküm sürdüğü ülkede, konar-göçer olarak yaşayanlar da mevcuttur. Dini yapı olarak çeşitlilik arz eden Mali'de, çoğunluğun dini İslam olup Müslümanların oranının % 90, Animistlerin % 9 ve Hristiyanların ise % 1 olduğu belirtilmiştir.⁶⁸ Söz konusu çalışmanın (Ahmet Kavas, Mali, DİA) gerçekleştirildiği tarih de göz önünde bulundurulacak olursa bu verilerin bazıları zaman aşımı açısından güncelliğini korumadığı, şimdilerde bu oranların değişiklik gösterdiği söylenebilir ki bu olası bir durumdur. Günümüzde ise yine farklı dinler olmakla beraber ülkede en çok mensubu olan din İslam'dır. İslamiyet'in erken dönemlerden bu yana ülkede hâkim din olması toplumsal hayatı birçok konuda etkilemiştir. Ülkenin kadim gelenekleri ve İslami değerler adeta birbiriyle harmanlanmış bir şekilde toplumsal hayatta yerini bulmuştur. Tarihi açıdan sonraları bir sömürge süreci yaşayacak Mali toplumuna, sömürgeci devletlerin de birtakım etkileri olmuştur.

Tarih sahnesinde birçok konuda kritik noktalarda bulunan Mali, bu konumundan ötürü farklı devletlerin ve milletlerin ilgi odağı olmuştur. Toprak yapısı, yeraltı zenginlikleri ve daha nice konular sebebiyle ülke dış tehditlere maruz kalmış lakin hiçbir zaman bu tehditlere boyun eğme taraftarı olmamıştır. Bunun için gerek ülke dışında gerek ülke içinde birçok konuda zorluk yaşamış lakin pes etmeyerek en sonunda bağımsızlığını kazanmıştır. Burada halk kadar ülke yönetiminde bulunan liderler de etkili olmuştur. Ülkesinin, halkının selametini düşünen kanaat önderler de başarılarıyla Mali, özgür bir şekilde varlığını devam ettiren bir ülke olarak varlığını sürdürmektedir.

⁶⁷ Bkz. Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014.

⁶⁸ Ahmet Kavas, Mali, DİA. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mali>, erişim tarihi 22/07/2023.

İKİNCİ BÖLÜM

MALİ'DE KUR'ÂN-I KERİM EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

I- EĞİTİM DİLİ VE ALFABELER

A- Yerel Diller

Mali'de 13 ulusal dil bulunmaktadır. Bu yerel diller şekilsel olmak üzere iki türü bulunmaktadır; bunlar N'ko ve Latin alfabesidir. Mali ulusal dillerinin Latin harfi ile yazılması, okullarda ve üniversitelerde uygulanan yöntemi, hükümet tarafından desteklenmektedir. Avrupa ülkeleri kendi dillerinin kökeni olan Latin Alfabesini savunmuş ve Mali'de Latin alfabesinin yaygın kullanılmasını desteklemiştir. Ancak bu ulusal dillerin tonu ve aksanlarının Latin harfleri ile ifade edilmesi güç olup manaların birbirine karıştırılmasına neden olabilmektedir. Hatta bundan dolayı ilerde bahsi geçecek olan Solomane Kante, uzun çabalar sonucunda N'ko alfabesini icat ettiğini söylemektedir.⁶⁹ Bunun için yerel dillerin N'ko Alfabesi ile yazılmasının daha kolay bir yöntem olduğu kabul edilmektedir. Fakat resmî dilin Fransızca olması, insanların Latin harflerine alışmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda bazıları N'ko alfabesinin değil de Latin alfabesinin daha kolay olduğunu savunmaktadır. Ancak yaygın kullanılan yöntem olan N'ko yazı yöntemi olduğu için N'ko harflerinden yazılmış kitapların yanı sıra diğer dillerden N'ko alfabesine tercüme edilen kitaplar da bulunduğu bir gerçektir. Örneğin; *Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi*, *Mande Dofo* gibi eseler çok sayıda el-İttihâd Ulmâ'u İfrîkiyâ Kurumu tarafından yayınlanmıştır.⁷⁰ Son zamanlarda Mali'de çoğunluğun konuştuğu dil olan Bambaracanın, resmî dil olması için çalışmalar yapılmaktadır.

⁶⁹ Kante İbrahim, *Biographie de Solomane Kante*, Konakri: 1987, s. 2.

⁷⁰ Keita Mahamadou, *Mali'de Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021, s. 27.

B-Alfabeler

1- Arap Alfabeti

Arap Alfabeti İslam'la beraber Mali'ye girmiştir. Bu alfabe ile yazılan yerel diller söz konusu olmakla birlikte sistematik bir yapıya kavuşturulmamıştır.⁷¹ Mali'de âlimler, yazarlar ve öğrenciler genellikle Arapça'yı öğrenerek yazıları Arapça ile yazmışlardır.

2- N'ko Alfabeti

a- N'ko Harflerin Ortaya Çıkışı

N'ko Alfabetini icat eden Solomana Kante'dir. Kante 1922 yılında Kankan ilindeki Kølöni şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası olan Amara'nın eğitim meclisine Batı Afrika'nın farklı bölgelerinden öğrenciler gelerek Kur'ân-ı Kerîm öğrenirdi. Kølöni'de meşhur bir Kur'ân-ı Kerîm müderrisiydi. Amara'nın 1941 yılında vefat ettiğinde henüz 19 yaşında olan Solomana Kante'nin kariyerinde belirleyici bir dönüm noktası olacaktı. Kante 1942 yılında bir maceraya atılmaya karar vererek aile okulunun yönetimini ağabeylerine bırakıp Fildişi Sahiline gitmiştir. Burada İslami bilginin yaygınlaştırılması düşüncesi de dâhil olmak üzere babasının eğitim ve kültürüyle ilişkisini kesmeden ticari faaliyetlere de başlamıştır. Bu süreçte Kâmil Marouah adlı Lübnanlı bir gazetecinin ele aldığı bir yazıyı görmüştür; Arapça yazılan ve “Afrika'dayız” başlıklı bir gazetede, Siyah Afrika'nın Fransız ve İngiliz sömürgelerinde yaşayan diğer Lübnanlıların yaşamları hakkında ülkesinin görüşünü ve bu ev sahibi ülkenin halklarının sömürge öncesi ve sonrasında kültür, örf ve adetler açısından özet bir şekilde bildirdiği belirtilmiştir. Bu hikâyenin sonunda Siyahi Afrika yazılı olmayan lehçe, cümlelerin sözdizimsel iyi düzenlemelere izin veren dilbilgisi kurallarının olmadığından söz edilmiştir.⁷² Kante, bu sözlerin doğru olmadığını düşünerek yeni arayışlara girerek ilerde N'ko Alfabetini icat etmiştir.

Lübnanlı gazetecinin bu sözleri karşısında Kante'nin verdiği tepki şöyle olmuştur: “Yazımız yok olabilir, ama yerel dillerimizin sözdizimsel ve dilbilgisi kurallarından yoksun olduğu iddiası yanlıştır.” Kante, mükemmel bir şekilde hâkim olduğu Arapça harf karakterlerini

⁷¹ el-Câvî, Muhammed el-Beşir, *Divanu'l-Câvî*, Bamako: Merkez Nâdi'l-Edeb ve Sakâfe. Yayınlanmamış metin. 2008.

⁷² Kante İbrahim, *Biographie de Solomana Kante*, Konakri, 1987, s. 2.

kullanarak ana dili olan Mandenkaca'yı yazıya dökme taahhüdünde bulunmuştur. Müfredatını 1944 yılında Mandenkaca'yı Arap Alfabeti ile yazdıktan sonra, etrafındakilere yazısını öğrenmeye çekmek için İslam kitaplarının tercümesine ilgi duymaya başlamıştır. Bir gün vaaz ile ilgili naslarından birini bu tabirle okumuş: “Şeytan, Âdem ve karısının düşmanıdır”, ses bilgisi olmadığı için muhatabına “Şeytan, Âdem ve onun karısıdır”, bu nedenle Arap alfabesinin, yerel diller için gerekli olan tonları ayırt etmedeki zorluklarını bizzat kendisi görmüştür. 1947 yılında Gana'ya giderek Latin alfabesini öğrenmiş ve fonetik sorununu pekâlâ çözebileceğine dair güvence almıştır. Abidjan'a döndüğünde, Fransızca ve Latince yazı öğrenmek için bir Fransız okuluna kaydolmuştur. Olağanüstü bir zekâyâ sahip olduğundan yaklaşık 6 aylık yoğun bir kurstan sonra, istediği gibi Fransızca okuryazar hale gelmiştir. Arap alfabesiyle yazdığı tüm yazılarını Fransız alfabesine bu şekilde aktarmıştır. Bir gün öğrencilerinden birine Latin alfabesiyle Mandenka dilinde yazılmış yeni bir metin okumuştur. Burada aslında söylemek istediği cümle “Reisler uyurken koruyucuları, nöbet tutarlar” olacakken tonun farklı olması sebebiyle ortaya çıkan cümle “Sen uyurken izleyen şeflerdir” cümlesi olmuştur. Aynı ton problemlerinden dolayı fonetik sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu 2 karakterden (Arap harfleri ve Latin harfleri) kendisini hiçbirinin tatmin etmeyeceği kanaatine varmış ve şu yerel popüler atasözünü hatırlamıştır: “*Bir evin çatısını başka bir köydeki evin çatısına yerleştirmeden ya büyük olacak ya da küçük olacaktır, ama birbirine kesinlikle uyuşmayacaktır*”. Buradan yola çıkarak iki alfabeden de vazgeçip 14 Nisan 1949 yılında “N’ko” adını verdiği kendi fonetik alfabesini icat etmiş ve onu, bölgedeki lehçelerde ortak olarak kullanılan “N’ko” “Ben diyorum” terimi ile adlandırmıştır.⁷³

N’ko alfabesi oluşturulduğunda, kendisi bir Müslüman olarak Kur’ân-ı Kerîm’in indirildiği dil olan Arapça alfabesi gibi sağdan sola mı yoksa sömürgecilerin alfabesi gibi soldan sağa mı, yoksa her seferinde birinci satırı sağdan sola, ikinci satırı soldan sağa yazan Fenike alfabesi mi, yoksa yukarıdan aşağıya yazılan Çin veya Japon alfabesi mi? sorularına düzenlediği bir anket sonucunda çoğunluğun sağdan sola yazılmasını tercih etmeleri üzerine bu sorulara cevap bulunmuştur.⁷⁴

Bir araştırmacı ve deneyimli bir bilgin olan Kante, bu alfabe ile yaklaşık 183 eseri kaleme alarak kendisi liderlik yapmış 23 Kasım 1987’de Conakry şehrinde vefat etmiştir.⁷⁵ O

⁷³ Kante İbrahim, *Biographie de Solomana Kante*, Konakri: 1987, s. 3.

⁷⁴ Kante İbrahim, a.g.e., s. 3.

⁷⁵ Kante İbrahim, *Biographie de Solomana Kante*, Konakri: 1987, s. 5.

günden günümüze kadar N'ko harfleri, Batı Afrika'da özellikle Mali ve Gene'de birçok insan tarafından kullanılmaktadır.

N'ko' alfabesinin karakterleri şunlardır:

l a, o ö, Y i, ^ e, u u, ɔ o, ɔ ô, F b, ɾ p, b t, ɿ c, ɿ ç, ɿ d, t r, ɿ rr, ɿ s, ɿ g, ɿ f, ɿ k, ɿ l, Δ m, ɿ n'y, ɿ n, ɿ h, ɿ w, ɿ y, ɿ n'.⁷⁶

N'ko harfleri 7 ünlü ve 20 ünsüz olmak üzere 27 karakterden oluşmaktadır.

b- Solomana Kante'nin Bu Harflerle Kaleme Aldığı Bazı Eserleri

Solomana Kante bir âlim, tarihçi olarak hayatını ilme vakf etmiştir. Göstermiş olduğu çaba sonucunda yaklaşık 180 eser kaleme almıştır. Bu eserlerin bazıları:

Şiir kitabı (Batè Öğrenmezse, Başka Kim Öğrenecek) 1956.

Cesur Yalnız (Felsefi roman) 1956.

Yıl ders programı "Ulus Aydınlandı" (Conakry) 1970.

Nasıl Öğrenilir İslam (Cilt I, 1973, Cilt II, Nasıl Öğrenilir 1974, Cilt III, 1974).

Müslümanın Peygamber Yolu 1975.

Yazı ve Dil Arasındaki Fark 1978.

Bamako'nun Tarihi 1978.

N'ko Müfredatı, (Bamako) 1979.

Geleneksel Tıp Üzerine Notlar 1980.

Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi 1979.

⁷⁶ Kante Solomana, *Hate*, 2013, s. 7.

3- Latin Alfabeti

Latin harfleriyle Bambaraca yazı girişimleri 1966'larda başlamıştır. Mali'de çoğunluğun kullandığı dil olup Batı Afrika'nın da en önemli dillerinden olan Bambaracanın, 1967 yılında Latin harfleriyle yazılmasına karar verilmiştir. 1982 yılında DNAFLA (Ulusal İşlevsel Okuryazarlık ve Uygulamalı Dilbilim Müdürlüğü), Ulusal Diller için Yazım Kurallarına ilişkin hem sözcük bölütleme (öge ve nesnelere ayırıcı özelliklere göre ayırma) hem de ses-işaret ilişkileri ile düzenlenmeler yapmıştır. Bu uygulama kademeli olarak ülkenin temel okullarında, tüm ulusal diller için kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁷

Yukarıda belirtildiği gibi Mali'de resmî olarak 13 milli/ulusal dil bulunmaktadır. Ancak pratik açıdan en yaygın, ortak ve hemen hemen herkesin konuştuğu dil ise Bambaraca'dır. Âlimler ve siyasetçiler halk ile iletişim kurmak için Bambaraca'yı kullanmaktadır. Zamanla bu iletişim bağı sözelden yazıya geçmiştir. 1966 yılında Bamako'da UNESCO ile birlikte yerel dillerin yazımı için bir toplantı düzenlenmiştir. O tarihten 1982'ye kadar bu hareket farklı uygulamalara şahit olmuştur. 1982 yılında hükümet bir kanun çıkararak yerel dillerin yazıldığı Latin harflerini eğitim sistemine sokmuştur. Okullarda gazetelerde kullanılmaya başlanmıştır. Bazı hocalar da bu harfleri kullanarak halkın çoğunluğunun dini olan İslam'ı anlatan kitapları Bambaracayla yazmaya ve tercüme etmeye başlamışlardır.⁷⁸ Bu girişimde bulunanlardan birisi de ilerde bahsi geçecek olan Kur'ân-ı Kerîm tercümesini kaleme alan Modibo Diara'dır.

II- EĞİTİM KURUMLARI

Kur'ân-ı Kerîm'in İslam'ın ana kaynağı olması hasebiyle doğal olarak eğitim-öğretimin tarihçesi Mali'nin İslamlaşması ile eş zamanlı olarak başlamıştır. İslam dininin pratik açıdan Kur'ân'dan bağımsız olması mümkün değildir. İnanç esasları, ibadet, muamelat ve bunun gibi hususların ana referansı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Dolayısıyla bir kimsenin Müslüman olması Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmesi ve anlamaya çalışması yapması gereken ilk işlerin başında gelmektedir. Mali halkının durumu da bundan farklı değildir. İlk zamanlarda İslam'a davet eden tüccarlar bireysel temaslar kurarak yeni Müslüman olmuş kimselere dinini öğretirdi. Zamanla Müslüman sayısının çoğalması ile camiler ve medreseler inşa edilmiştir. Bu camilerde hem namaz ibadeti yerine getirilir hem de Kur'ân-ı Kerîm ve diğer derslerin icrası düzenli bir şekilde

⁷⁷ Ettirene Baienghien, *A propos de l'alphabet du Bambara au Mali*, Bamako, 1988, s. 2-9.

⁷⁸ Doumbia Amadou Tamba, *L'enseignement du bambara selon la pédagogie*, Bamako: Institut des Sciences Humaines, 2000, s. 3-9.

yapılırdı. Hicri 222'de Gana kralı Bulatana'nın Müslüman olması ile beraber Kur'ân-ı Kerîm eğitiminde yeni bir dönem başlamıştır.⁷⁹ Kuzey Afrika'dan müderrisler davet edilerek İslam'ın öğretilmesi faaliyetlerinin daha da aktif olması sağlanmıştır.

Böylece Gana'nın Başkenti olan Kumme Salih o dönemlerde İslami eğitim ve öğretimin merkezlerinden biri haline gelmiştir. Sonra da Mima, Dia, Djenne, N'yani, Timbuktu ve Gao gibi şehirler bu hareketi takip ederek Mali'nin ilim irfan şehirleri konumuna gelmiştir. Biladdüssûdan olarak da bilinen Mali, Batı Afrika'nın bölgesel İslam merkezi konumunda olmuştur. Timbuktu, İslam medeniyetinin inşa ettiği şehirlerden biridir. Buradaki Sankore Üniversitesi'nin kütüphanesinde bulunan el yazmaları dünya literatüründe önemli bir yere sahiptir. Burada bulunan ilmi eserler tarihçilerin nazarında daha da özel bir konumdadır.⁸⁰ Bu tarihi yapılar ve eserlerinden dolayı Timbuktu, sadece Mali değil tüm Afrika'nın en önemli yerlerden biri hale gelmiştir.

A- EĞİTİM MECLİSLERİ (MEDRESELER)

Aslında bu meclisler, medreseler olarak anlatılırsa Türkiye'de anlaşılması daha kolay olur. Ancak Mali kültürünü ve oradaki uygulamaları göstermesi bakımından Mali'de bilinen adını yazmayı tercih ettik. Modern okullardan önce var olan bu tür okulların adları ülkeden ülkeye değişmektedir. Söz konusu bu eğitim öğretim yerleri; Türkiye'de medrese, Suudi Arabistan'da küttab, Moritanya'da mahzara, Mali'de ise meclis olarak bilinmektedir. Bundan dolayı tercihimiz, meclis ismini kullanma yönünde olmuştur. Bu kısa izahtan sonra konumuza devam edebiliriz.

Eğitim meclisleri geleneği Mali halkının İslam'ı kabulünden bugüne kadar devam eden bir ilim faaliyetidir. Özellikle Mali ve Songay Devletleri başta olmak üzere Batı Afrika'da öğrencilerin eğitim görebileceği ve onları geleceğin âlimi yapacak eğitim kurumları kurulmuştur. Mali halkı, İslamî eğitim-öğretim ve kültürün korunmasını ve geliştirilmesini teşvik etmiştir. Bu sebeptendir ki ülkede hala aktif olarak çalışan ve ilim yuvası olan birçok medrese bulunmaktadır. Meclisler, Mali'nin İslam kültürünü yansıtan önemli tarihi yapılardır.

⁷⁹ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 19.

⁸⁰ Sisoko Sory Mamadou, *Mali Eğitim Sisteminde Temel ve Orta Öğretimde Denetim Süreci*, Ankara: Başkent Üniversitesi, 2020, s. 30.

Tarihü'l-Fettaş adlı eserde Askıya Muhammed (ö. 945/1538) döneminde sadece Timbuktu şehrinde özellikle Kur'ân-ı Kerîm başta olmak üzere yüz elliden fazla meclis/medrese olduğu aktarılmıştır.⁸¹ Mali'de Kur'ân-ı Kerîm eğitim-öğretiminin yapıldığı bazı eğitim meclislerin örnekleri:

1- Sankore Eğitim Meclisi

Sankore Eğitim Merkezi, Timbuktu⁸² Sankore mescidinin yanındaydı. Bu eğitim merkezinde din derslerinin yanı sıra fen dersleri öğretilirdi. Sankore Eğitim Merkezi, Batı ve Kuzey Afrika olmak üzere farklı bölgelerden öğrencilerin geldiği, eğitimi ve öğretimiyle göz dolduran meşhur bir medreseydi. XVII. yüzyılda şehrin nüfusunun yaklaşık yüz bin kişi, öğrenci sayısının ise 25 bine ulaştığı kaynaklarda belirtilmiştir.⁸³ Medrese, mescit ile aynı konumda bulunmasından dolayı, bazı tarihçiler tarafından karıştırılması söz konusu olmuştur. Timbuktu, kadısı olan Akıb bin Mahmud bin Ömer (ö. 977/1569) tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca bu medresede eğitimin yanı sıra konaklama/yurt hizmetleri de ücretsizdi. Bazı başarılı ve yardıma muhtaç olan öğrencilerin kendini derslerine verebilmeleri ve konsantrasyonlarının dağılmaması amacıyla nakdi olarak burslar da verilmişti. Kur'ân-ı Kerîm, ulûmu'l-Kur'ân, fıkıh, edebiyat, astronomi, coğrafya, tarih gibi dallardan mesul olan bir hoca mevcuttu. Öğrencinin kabul edilmesi için bazı ön koşullar vardı: Kur'ân'ı doğru düzgün okuma veya ezberleme ve Arap diline hâkim olma şartların bazılarını oluşturuyordu. Kabulünden sonra aşama aşama, derece derece ilerlerdi. En yüksek seviyesine ulaşmak yaklaşık 10 sene alabilirdi. Eğitim sürecinin sonunda öğrenci tarafından bir risale yazılarak (tez) eğitim tamamlanmış olurdu. Çalışmasında başarılı olduğu takdirde öğrenciye bir icazet yani diploma verildiği belirtilmiştir.⁸⁴ Bu eğitim merkezi ile ilgili kendi zamanında yazılmamış bazı kaynaklarda geniş bir yere sahip olsa da araştırmalarımıza göre zamanında yazılmış kaynaklarda ayrıntılı bilgiye vakıf olamadık.

⁸¹ Ka'et Mâhmud, *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşk, Muasesetü Şuûn el-İslamiyye, 2014, s. 179.

⁸² Mali Cumhuriyeti'nin Başkenti olan Bamako'dan 1012 km uzakta ve 1180 yılı civarında kurulmuştur.

⁸³ Sankore Üniversitesi, <https://www.agoraafricaine.info/2022/05/19/lhistoire-de-luniversite-de-sankore-erigee-vers-1100/>, erişim tarihi;25/04/2023

⁸⁴ Ka'et Mâhmud, *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşk: Muasesetü Şuûn el-İslamiyye, 2014, s. 115-132. Kamissoko Mahamadou, *Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi*, Ankara: 2021, s. 56.

2- N'yani İslam Eğitim Meclisi

Mali'nin tarihî ilim merkezlerinden biri de Mali İmparatorluğu'nun başkenti olan N'iani şehrindeki eğitim meclisidir. N'iani şehri, Nijer Nehri ve Sankara Nehri'nin buluştuğu yerde kurulmuş bir şehirdir. Şehir, yaklaşık olarak XIII. yüzyılın başlarında Kral Suncata Keita (ö. 653/1255) tarafından Kangaba şehrinde başkent olarak seçilmiştir.⁸⁵ İslam eğitim N'iani'de gelişmiş olmakla beraber Kral Mansa Musa (ö. 738/1337) ve Mansa Süleyman (ö. 761/1360) dönemlerinde birçok âlim, cami ve eğitim merkezi bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca İbn Batûta'nın (ö. 704/1304) da burayı ziyaret ettiği bilinmektedir. N'iani'de İslam eğitiminin önemli bir yeri olduğunu İbn Batûta'nın Seyahatnamesinden öğreniyoruz.⁸⁶ Bugün ise Cenne ve Timbuku gibi diğer şehirlerin aksine, N'iani şehrinin varlığı maalesef devam etmemektedir.

3- Timbuktu Kadısı Mahmud b. Ömer Eğitim Meclisi

Songay Devletinin hüküm sürdüğü dönemlerde Timbuktu kadısı olan Mahmud b. Ömer'in (ö. 955/1587) meclisi olarak bilinirdi. Bu medrese bölgede ilim faaliyetlerine katkı sağlayan kurumlardan biriydi ve bunun yanında Ahmed Baba (ö. 1036/1627) gibi nice ilim insanlarının eğitim gördüğü bir müessese konumundaydı. Kur'an-ı Kerîm ve ona ilişkin diğer ilimler (örneğin, usûlü't-Tefsir) özel bir konuma sahipti. Mâlikî fıkıh, usûlü'l-Fıkıh, dil bilimleri, hadis gibi dersler, temel dersler olarak yoğun bir şekilde icra edilirdi.⁸⁷ Genelde meclisler farklı olsa da dersleri aşağı yukarı aynıdır.

4- Fakih Ebu Bekir b. Akat Eğitim Meclisi

Fakih Ebu Bekir b. Akat (ö. 991/1583) Eğitim Merkezi, klasik İslam mimarisine örnek olarak gösterilebilecek güzel bir yapı örneğidir. Medrese, merkezi bir avlu etrafında düzenlenmiş bir dizi sınıf ve hücrelerden oluşurdu. Timbuktu'nun merkezinde yer alan bu medrese Songay döneminde var olan özel dil bilimleri eğitimi konusunda en meşhur yerlerden

⁸⁵ Keita Mahamadou, *Mali Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara, 2021, s. 40.

⁸⁶ İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'lesfâr*, Beyrut: Dâru İhyâ'î'l-'Ulûm, 1987, s. 692.

⁸⁷ Kamissoko Mahamadou, *Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi*, Ankara, 2021, s. 56.

biriydi. Bu medresenin ayırıcı özelliği, nahiv ve sarf alanında eğitim veren özel bir medrese olmasıydı.⁸⁸ Timbuktu'daki bu eğitim merkezlerinde ilim ihya edildiğini Kalkaşendi (ö. 821/1418)'den öğreniyouz.⁸⁹ Bazen Timbuktu şehrinin, ilim merkezi olduğu söylenmekle birlikte eğitim meclislerinin isimleriyle ilgili bilgi verilmemiştir.

5- Cenne Eğitim Meclisi

Cenne Şehri⁹⁰, Mali ve Songay İmparatorluğu'ndan günümüze kadar İslam eğitim merkezi hüviyetini koruyan şehirlerden biridir. Cenne Eğitim Meclisi Batı Afrika'da bir ilim irfan menba'ı olarak bilinmektedir. Bu meclis, Timbuktu'daki Sankore medresesi gibi Mali tarihinde büyük bir önem arz etmektedir. Bölgenin her tarafından eğitim almak için buraya öğrenciler gelirdi. Buradaki eğitim durumunu özet bir şekilde ifade edecek olursak hem dini eğitim dersleri hem de fen bilimi dersleri görülen bir kurumdu. Özellikle tıp ve ilaç alanında ilerlemeler kaydettiği kaynaklarda kaydedilmektedir.⁹¹ Buradaki söz konusu tıptan kasıt kanaatimizce, geleneksel tıp ve ilaçlardır. Günümüzde Cenne şehrinde çok sayıda meclis bulunup varlığını ve işlevselliğini korumaya devam etmektedir.

6- Hamdallahi (Masine) İslam Eğitim Meclisi

Masine'nin başkenti olan Hamdallahi şehri, 1821 yılında Ahmed el-Masini (ö. 1261/1845) tarafından kurulmuş ve günümüz Mali Cumhuriyeti'nin ortasında olup, Masine Devlet'nin başkentiydi. Ahmed el-Masini'nin (ö. 1261/1845) mücadeleleri sonucunda 1821 yılında kurulmuştur. Günümüzde Mali'nin Mopti ilinde bulunmaktadır. Şehrinin Mopti güneyinde, yaklaşık 139 km uzaklıkta yer almaktadır. Şehir, ilmi ve ticari açıdan gelişmiş bir merkez olarak bilinmekteydi. Şehrin ortasında, büyük bir cami inşa eden Ahmed, ilmi ve dinî faaliyetlerin de merkezi haline gelmiştir. Bu ilmî faaliyet neticesinde zengin kütüphaneler de inşa edilmiştir. Bölgenin her yanından eğitim görmek için öğrenciler Hamdallahi Camisi'ne geliyorlardı. Hamdallahi, sömürgeci öncesi Mali'nin yakın tarihinde İslam eğitimi ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleme konusunda en ileri şehir olarak kabul edilmektedir. Hamdallahi şehrinin

⁸⁸ Cun Cevzîf, *el-İslam fi memalik imbaraturiyyeti ifrikiya es-Sudan*, s. 84, *Tercemetu Muhtar es-Sevfi*, Kahire, Darü'l-Küttabi'l-Masri, 1984.

⁸⁹ Kalkaşendi Ebu'l-Abas Ahmd, *Subhu'l-A'asha*, Kahire, Darü'l- Kütüb el- Misriye, c. 5, 1922, s. 296.

⁹⁰ Hicri 2. asırda Bani Nehri kenarında kurulmuş olan Cenne şehri, Bamako'nun kuzeyinde 398 km mesafede bulunmaktadır.

⁹¹ Mâhmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşk: Muasesetü Şuûn el-İslamiyye, 2014, s. 59.

önemli bir ilim merkezi haline gelmesinde etkili olan Hamdallahi Cami'si ve şehrin kütüphaneleri, el-Hac Ömer Tall'ın (ö. 1280/1864) Hamdallahi'ye saldırısı sırasında zarar görmüştür. Bu saldırı sonucunda, o dönemde Mali'nin en önemli ilim merkezlerinden biri olan Hamdallahi şehri, ciddi bir yıkıma uğramıştır.⁹² Yukarıda bahsetmiş olduğumuz Timbuktu, Cenne ve Masine gibi şehirler Mali'nin geçmişinde ve hala devam eden İslamî eğitim merkezlerini kendi bünyesinde barındıran bazı şehirlerdendir. Bunların yanında ve günümüzde varlığını sürdüren Segou, Sizani, N'yemina, Touba, Kays, Nioro, Baraueli ve Konobougou gibi şehirler İslami eğitim merkezlerinin bulunduğu şehirler olarak bilinmektedir.

B- Câmiler

İslam, insanın bu dünyada ve ahirette mutlu ve mesut olmasını hedeflemektedir. İnsanın mutlu olabilmesi için düşüncelerin, davranışların doğru olması en önemli şartlardan biridir. Bir şeyin doğru olması için o şeyin doğru bilgiye dayandırılması önem arz etmektedir. Bilgiye ulaşmanın yolu da eğitimidir; okuma, öğrenme, kavrama, düşünme ve bilinçlenme vb. Bu bakımdan İslam dini, eğitime çok önem vermektedir. Bunun en bariz göstergelerinden biri Hz. Peygambere (s.a.v) ilk indirilen ayetin (اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ) “Yaratan Rabbinin İsmi ile oku” emri ile başlamış olmasıdır.⁹³ Kur’ân-ı Kerîm’de öğrenme emri, bilgiye sahip olmayı yüceltmek, bilgisizliği ve cehaleti ise zillet olarak nitelendirmektir. Böyle bir dinin ibadethanesini bir eğitim kurumu olarak kullanması beklenen bir durumdur. İslam dini evrensel olması bakımından bu eğitim kültürünü gittiği her yere götürmüştür. Mali’deki camiler bu kültürü temsil ederek bir eğitim kurumu vazifesi görmüştür. Genelde camilerde Kur’ân-ı Kerîm, fıkıh, hadis, tefsir ve bunların anlaşılmasına vesile olan Arap dil bilimleri eğitimi icra edilmektedir. Cami eğitimi serbest ve yaygın bir eğitim sistemine sahip olması hasebiyle, farklı ders alanlarından halkalar görmek mümkündür. Örneğin; hadis alanında *Kırk Hadis-i Nebevi* halkası olduğu gibi, *Riyazüs-Sâlihîn* ve *Sahih-i Buhâri* halkaları da görmek mümkündür. Bu durum fıkıh için de geçerlidir. Mali’deki camiler ve Kur’ân-ı Kerîm eğitiminden bazı örnekler:

⁹² Keita Mahamadou, *Mali Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara, 2021, s. 45.

⁹³ Alak, 96/1.

1- Cenne (Djenne) Camii

Cenne (Djenne) Cami,⁹⁴ Mali'nin tarihi camilerinden biridir. Hicri VI. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden Sultan Kimbir (ö...)⁹⁵ tarafından inşa ettirilmiştir. Sultan, Müslüman olmaya karar verdiğinde, 4.200 âlimi toplamış ve bunların önünde bir merasimle İslam'ı kabul etmiştir. Kimbir'in İslam'ı kabulüyle beraber, yönetici olduğu toplum da İslamiyet'i kabul etmiştir. Caminin inşası için de dua edilmiş ve dua konuları arasında, vatanından savaş ve zorluktan dolayı Cenne şehrine sığınan kimselerin burada güven ve kolaylıklarla kalmaları ve ticaret yoluyla kazanç elde edip halkına uygun fiyatlardan mal satabilmeleri gibi konular yer almıştır. Bu hadise, Cenne'deki ticari faaliyetlerin gücü ve Sultan'ın dualarının icabet bulması sebebiyle, Sultan'ın samimiyetine bir delil olarak gösterilmiştir. Sultan Kimbir, kendi evini/sarayını yıkarak yerine cami inşa ettirmiştir. Arap kökenli Melum İdris'in (ö...?),⁹⁶ Cenne'deki cami inşaatında gösterdiği başarı, Arap mimari tarzının Mali'de yayılmasına ve gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Ayrıca, İslam'ın bölgede yayılması ve öğretiminin geliştirilmesi için de büyük bir rol oynamıştır.⁹⁷ Bu cami İslami eğitim ve öğretim faaliyetlerinin merkezi olarak o günden bugüne kadar varlığını devam ettirmektedir.

2- Timbuktu Djinguereber Camii

Timbuktu, Batı ve Kuzey Afrika'da kültür, ilim, marifet ve ticaret merkezi olarak hizmet vermiştir. Bu cami, Timbuktu'da kurulan en büyük ve en eski camilerden biridir. İlk inşa edildiği tarih hicri VI. yüzyıla kadar dayandığı kaynaklarda anlatılmaktadır. Mali kral'ı Musa (ö. 738/1337) tarafından hicri VII. yüzyılda restore edilmiştir. Sultan, hac yolculuğundan dönerken beraberinde getirdiği mühendis Ebu İshak es-Sahili el-Endülüsî'ye (ö. 747/1346) bu görevi vermiştir. Caminin beş kapısı bulunmaktadır. Bu camide görev yapmış âlimlerden biri olan Fakih Kadı Kâtip Musa (ö. 991/1583) 40 yıl boyunca imamlık ve müderrislik yapmıştır.

⁹⁴ Cenne Cami, <https://youtu.be/bqcc7MRkSG8>, TRT belgeseli, erişim tarihi; 02/03/2023. Bu cami Kinbrinin inşa ettiği cami midir hala soru işaretleri bulunmaktadır

⁹⁵ Sa'di Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris Librairie d'Amérique et d'Orient Yayınları, 1981, s. 14. adlı eserinde bu hadise hicri VI. yüzyılda gerçekleştiğini söylemekle birlikte, Sultan Kimbir'in vefatı ile ilgili bilgi aktarmamıştır. Keza Cami inşa eden Melum İdris.

⁹⁶ Bu hâdisenin hicri VI. yüzyılda gerçekleştiğini söylemekle birlikte, Melum İdris'in vefatı ile ilgili bilgi aktarmamıştır.

⁹⁷ Sa'di Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris Librairie d'Amérique et d'Orient Yayınları, 1981, s. 14.

Bu imamların görev süreleri değişiklik gösterirken, çoğu, imamlık görevini vefat edene dek sürdürmüşlerdir. Ancak bazen bazı imamların özel durumlar nedeniyle görevini bıraktığı görülmüştür. Camiler eğitim faaliyetlerinin altyapısını da hazırlamıştır. Örneğin; Timbuktu'daki Sankore Camii, Cingereber (Djinguereber) Camii ve Sidi Yahya Camii gibi diğer camilerle birlikte Timbuktu Üniversitesi kurulma ve gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. 180 derslikte binlerce öğrencinin eğitim görmesi sağlanmıştır. Mansa Musa (ö. 738/1337) tarafından müderrislerle dolu bir kadro oluşturulmuştur. Bu kadrolarda İslam hukukçuları, şairler, doktorlar, tercümanlar, mühendisler, dilbilimciler, astronomlar, matematikçiler ve diğer alanlarda uzmanlaşmış hocalar olup hepsine maaş bağlanmıştır.⁹⁸ Genelde aylık maaş olmasa da sultanlar ve yöneticiler tarafından hocalara maddi yardımlar sağlanması, Mali'de yaygın bir uygulamadır.

3- Sankore Camii

Sankore Camii, dinî eğitim faaliyetleri konusunda eskiden günümüze kadar aktif bir rol oynamaktadır. İnşa edildiği dönemde Batı Afrika'nın en büyük camisiydi ve hala bölgenin en önemli dini merkezlerinden biridir. 716/1325 yılında el-Eglali kabilesine mensup olan es-Seyyideh Fatıma (ö...?)⁹⁹ bint Ahmed tarafından inşa ettirilmiştir. 989/1581 yılında hacdan dönen Kadı Akıb b. Mahmud (ö. 977/1569) tarafından restore edilerek yenilenmiştir. Bir rivayete göre bu cami Kâbe'nin ölçülerine göre inşa edilmiştir. Ancak, bu rivayetin doğruluğu sorgulamaya değerdir. Batı Afrika'da İslam eğitimi ve kültürünün merkezi olarak günümüze kadar ayakta kalmış önemli bir İslam yapıtıdır. İslam medeniyetinin Afrika'da yayılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Eğitim programı; Kur'ân, dil bilimleri, fıkıh, hadis, kelam, tefsir, mantık ve diğer ilim dallarını da kapsardı. Bu eğitim programı sayesinde, Afrika'nın çeşitli yerlerindeki öğrenciler camiye gelmişler, burada öğrendiklerini memleketlerine götürerek İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.¹⁰⁰ Bu cami, tarihi cami olma vasfının yanı sıra din eğitimi için de önemli bir camidir.

⁹⁸ Sa'di Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris Librairie d'Amérique et d'Orient Yayınları, 1981, s. 20-40.

⁹⁹ Seyyideh Fatıma'nın XIV. yüzyılda yaşadığı bilinmekle beraber kaynaklarda araştırıldığı kadarıyla vefatı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁰⁰ Ka'et Mahmud, *Tarihu'l Fettâs*, Dimaşka, Muaseset şuun el-İslamiyye, 2014. s. 119-121.

4- Seyyidi Yahya Et-Tâdilîsi Cami

Mali'nin tarihi ve Kur'an'ı Kerim eğitiminde katkı sunan camilerinden birisi de Seyyid Yahya et-Tâdilîsi (ö. 886/1481) Camisidir. Bu mescit hicri XI. yüzyılda inşa edilmiştir. Cami birkaç kere yıkılıp tekrar inşa edilmiştir. Sultan Askıya Davud döneminde 976/1568 yılında restore edilmiştir. Burada Seyyidi Yahya et-Tâdilîsi (ö. 886/1481) ruhunu hakka teslim edene dek imamlık, müderrislik, yapmıştır.¹⁰¹ Genelde Mali'de eskiden beri özel bir durum söz konusu olmadığı takdirde imamlar, vefatına kadar aynı camide görevlerini sürdürürler.

5- Gao Camii

Gao, Mali'nin kuzeydoğusunda Nijer Nehri üzerinde bulunan bir kentdir. Songay İmparatorluğu'nun başkenti olarak da hizmet veren Gao, Batı Afrika ve Mali'deki en büyük tarihi bölgelerden biridir. Gao'daki mescit, diğerleri kadar meşhur olmasa da, Songay Devletinde eğitim ve İslami kültürün yayılmasına katkıda bulunmuştur. Songay Devletinden önce Mali Devletinin sultanı olan Mansa Musa'nın (ö. 738/1337)) emriyle İbrahim es-Sahili (ö. 747/1346) tarafından inşa edilen ilk mescit olmasından dolayı büyük önem kazanmıştır. Bu mescit, diğer mescitlerle benzerlik gösteren taş sütunlar ve kubbelerle tasarlanmıştır. Gao'nun ticari ve kültürel faaliyetlerinin artmasıyla, eğitim faaliyetleri de gelişmiştir. Sonradan inşa edilen camilerden biri de Gao'daki el-Mescid el-Kebir'dir. Sultan el-Askıya Muhammed (ö. 945/1538) tarafından inşa edilmiştir. Bu camileri, İslam eğitimi faaliyetlerinde bölgede önemli izler bırakmıştır.¹⁰² Mali tarihi hakkında önemli eserlerin müelliflerinden ikisi de Gao şehrendir. Bu müellifler ve eserleri şunlardır:

Abdurrahman b. Abdullah b. Umrân b. Âmir es-Sa'di (ö. 1065/1655), *Tarihu's-Sudân*.

el-Kâdî Mahmud Ka'et b. el-Hâci el- Mutevekkil Ka't (ö. 1001/1593), *Tarih el-Fataş fi Ahbâri'l-Buldân ve'l-Cuyûş ve Ekâbiri'n-Nâs ve zikri vekâii't-Takrur ve Azâimi'l-Umuri*.¹⁰³

¹⁰¹ Mekadim Abdulhamid, *el-Medarisu'l İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ves-Sekâfi fi's-Sudan'il Garbi Mali*,

¹⁰² Mekadim Abdulhamid, *el-Medarisu'l İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ves-Sekâfi fi's-Sudan'il Garbi Mali ve Songhay*, Cezayir: Harran Üniversitesi, 2018, s. 53-57.

¹⁰³ Eğitim Meclisleri ve Camiler hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Kamissoko Mahamadou, *Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi*, Ankara, 2021, s. 52.

Bu müellifler, dönemindeki ilmî, siyasî vb. hususlara ilişkin ayrıntılı bir şekilde bilgi vermişlerdir.

C- Sultan Sarayları

Mali tarihindeki eğitim kurumlardan biri de sultan saraylarıdır. Mali ve Songay devletleri döneminde sultan sarayları ve evleri ilim merkezleriyle iç içe idi. Bu, kralların âdetinin yanı sıra zengin Müslümanlarda da görülen bir adetti. Saraylarda genelde meşhur âlimler ders ve vaaz verirdi. Devlet yetkilileri ve diğer ülkelerin büyük âlimleri bu meclislere katılırlardı.¹⁰⁴ İlim adamları, bu meclislerde bilgi ve tecrübelerini paylaşırlardı. Eğitim ve medrese sistemi, kralların ve ilim adamlarının desteğiyle gelişmiştir. Bu süreçte, ilme hizmet etmek için özellikle Askıya Muhammed (ö. 945/1538) ve Askıya Davud (ö. 951/1544) gibi sultanlar bu faaliyete büyük destek vermiştir. Kur'ân-ı Kerîm ve tefsir dersleri yanında Mâlikî fikhî önemli bir yer tutmuş ve meseleler onun çerçevesinde incelenmiştir. Kütüphaneler ve kitaplar nesilden nesile aktararak fikhî ve kültürel eserler korunmuştur. Batı Afrika'da kültürel, fikrî ve ilmî hareketlerin savunulması, bölgeyi zengin bir fikri ve kültürel mirasa sahip kılmıştır.¹⁰⁵ Sultan sarayları, günümüzdeki eğitim kurumları arasında bulunmamaktadır.

D- Âlim Evleri

Âlimlerin evleri, Kur'ân-ı Kerîm eğitim-öğretiminde Mali'nin dünü ve bugününde önemli bir yer tutmuştur. Âlimler talebeleri için kapılarını açık tutmuşlardır. Yine o zamanlarda nadir bulunan Mâlikî mezhebine ait temel fikhî kitaplarının bol olduğu Mahmud Bagayogo'un (ö. ?)¹⁰⁶ (959/1552 yılında kadı olduğu bilinmekle birlikte vefat tarihi bilgisi yoktur.) evi talebelere açık olmuştur. Âlimlerin evleri, kaynaklarda "Buyûtu'l-Ulema" şeklinde bir ilim geleneği olarak kaydedilmiştir. Bu gelenek; Mali, Songay, Masina vs. devletler döneminden günümüze kadar devam etmektedir. İlmî faaliyeti aktif olan ve İslam kültürünün hâkim olduğu

¹⁰⁴ Diallo Muhammed Âlfa, *el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay*, 1993, s. 188.

¹⁰⁵ Sahar Anterah Muhammed Mercan, *Fukeha el-Malikiyyeh ve Asarihim fi Muctema' es-Sudani'l Garbi fi ahdi Mali ve Songhay Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye*, Kahire, 2010, s. 253.

¹⁰⁶ Berteli Ebu Abdullah Talib, *fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama' i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, 113. sayfasında hicri 959 yılında kadı olduğu ama ne zaman vefat ettiğine dair bilginin olmadığını belirtmiştir.

nice âlim evi vardır. Neredeyse her şehirde her kasabada buyûtu'l-ulema ve kütüphaneler bulunmuştur.¹⁰⁷ Tabii olarak kurumsal olarak da ilim merkezlerinin varlığı söz konusuydu. Buralarda Kur'ân-ı Kerîm okuma öğrenme, lügat, fıkıh, hadis ve tefsir gibi şer'î ilimlerin eğitimi verilmiştir. Bu uygulamaya verilebilecek bazı örnekler ise şunlardır:

1- Geçmiş Dönemdeki Âlim Evleri

a- Mahmud Bagayogo el-Venkeri Ailesi

Mahmud el-Venker¹⁰⁸ ailesi Mali tarihinin ilim yuvalarından biridir. Mahmud Bagayogo Ebi Bekir el-Venker, bu ailenin mensubu olan ilk şahsiyettir. Timbuktu'da tanınan bir âlim olan Mahmud, fıkıhın babası olarak bilinirdi. Âlim olmasının yanı sıra devlet bünyesinde görevler almıştır. Sultan Askıya İshak tarafından 959/1551 yılında Kadı el-Abbas Kab'ın vefatından sonra, kendisi kadılık makamına atanmıştır. Bagayogo ailesi, İslam eğitimi ve kültürünün yayılması konusunda önemli rol oynamış en ünlü ailelerden biridir. Mahmud el-Venker'in kendisinden sonra oğulları bu ilmî faaliyetleri devam ettirmiştir.¹⁰⁹ Bunun bir örneği oğlu Muhammed bin Mahmud bin Ebi Bekir el-Venkeri'dir (ö. 1002/1593).

Muhammed bin Mahmud bin Ebi Bekir Bagayogo el-Venkeri

Muhammed bin Mahmud bin Ebi Bekir el-Venkeri (ö. 1002/1593) XVI. yüzyılda yaşamış kurra hafız, müfessir, fıkıh âlimi olan Muhammed bin Mahmud, hayatını ilim çalışmalarına adanarak geçirmiştir. El-Venkeri, babasından ders aldıktan sonra Timbuktu, Mısır ve Fas gibi ilim merkezlerinde eğitimini tamamlamak üzere ilim rıhleleri yapmıştır. Tinbuktulu Ahmed b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed Efit'ten (ö. 991/1583) belagat, usûl, hukuk ve mantık gibi dersler almıştır. El-Venkeri kendini geliştirerek, dönemin bölgedeki önde gelen âlimlerinden biri haline gelmiştir. Ahmed Baba et-Tinbukti (ö. 1036/1627) gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ahmed Baba "*Nîlu'l-İbtihâc*" adlı eserinde, el-Venkeri'nin "*Muhtasaru'l-Halil*" üzerine şerhi ve "*Hufuvatu'l-A'llameti't-Tataî'l-Kebir min Evvelihî İlâ âhîrihî*" gibi eserleri kaleme aldığı belirtilmiştir. Venkeri, ömrü boyunca ders vermek, fetvalar

¹⁰⁷ Muhammed Âlfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay*, 1993, s. 182-195.

¹⁰⁸ Berteli Ebu Abdullah Talib, *fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, 113. sayfasında hicri 959 yılında kadı olduğunu ama ne zaman vefat ettiğine dair bilginin olmadığını ifade etmiştir.

¹⁰⁹ Sa'di, *Tarihu's-Sudan*, s. 54.

vermek, kadılık ve bunun gibi ilim faaliyetleri ile haşır neşir olmuş ve hicri 1002/1593 yılında Timbuktu’da vefat etmiştir.¹¹⁰ Muhammed bin Mahmud’a nisbedilen “*Hufuvatu'l-A'llameti't-Tata'l-Kebir min Evvelihî İlâ âhirihi*” adlı eser araştırdığımız kadarıyla günümüze ulaşmamıştır.

b- Akit Ailesi

Muhammed Akit es-Sanhacı (ö. ?)¹¹¹ Mali’de önemli ve meşhur bir aile olan Sanhaci ailesinin büyük dedesidir. Bu aileden birçok âlim ders almıştır. Sanhaci ailesinin Kur’ân-ı Kerîm’in ve Mâlikî mezhebinin Mali’de ve diğer komşu ülkelerde yayılmasına büyük katkıları olmuştur. Ahmed Baba et-Timbukti (ö. 1036/1627) “*Nilu'l İbtihac bitatrîzi'l-Dîbac*” adlı kitabında da bu aileden bahsederek ilmi, fazileti, yetiştirdiği âlimler ve benzeri konularda ayrıntılı bilgi vermiştir. Muhammed Akit el-Sanhacı ise bu ailenin atasıdır. İlim sahasında göstermiş olduğu çaba sayesinde birçok vaiz, kadı, imam ve müderrisin yetiştirilmesine yardımcı olmuştur.¹¹² Bu aileden bir ilmî şahsiyet örneği:

Ahmed bin Ömer bin Muhammed’dir (ö. 943/1536).

Ahmed b. Ömer, aile içinden eğitime başlayarak Kur’ân-ı Kerîm, İslam klasik kitapları ve özellikle Mâlikî mezhebine ilişkin dersler almıştır. 956/1549 yılında hacca giden Ahmed birkaç sene orada kalıp dönemin âlimlerinden dersler almıştır. Ahmed, toplum tarafından saygı duyulan ve hürmet gösterilen bir ilim insanıydı. Onun zahit olması, mütevazı bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir. Ulema, aralarında ona saygı gösterirlerdi. Hac esnasında ilim müzakereleri gerçekleştirip hacdan dönünce talebeler yetiştirerek hayatını ilim öğretmeye adanmıştır. Sultan Askia Davud (956-990/1549-1582) onu zaman zaman ziyaret ederek ilgili konular üzerinde istişarede bulunurdu. Kendi eğitim meclisinde Buhari, Müslim kitaplarından dersler verirdi. Ahmed b. Ömer, 943/1536 yılında vefat etmiştir.¹¹³ Askia hanedanlığı; ilme ve ilim ehline destek vererek eğitim-öğretim faaliyetlerinin ilerlemesini olumlu yönde etkilemiştir.

¹¹⁰ Ahmed Baba, *Nilu'l-İbtihac Bitatrîzi'l-Dîbac*, Libiya: Vaaz ve Davet Yayınevi, 1989, Abdu'l-Kadir, *Diraseh an İfrîkiya Cenûbus-Sahrâ*, Cezayir: Divân Matbua'tu'l-Camiat b. Ankenun el-Cezayir, 1989, s. 50.

¹¹¹ Muhammed Akit es-Sanhacı’nın vefatı ile ilgili bilgiye vakıf olmadık ancak ailesinin ilim ehli olduğu anlatılmaktadır.

¹¹² Ahmed Baba, a.g.e., s. 58-67.

¹¹³ Kamissoko Mahamadou, *Batı Afrika’da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi*, Ankara, 2021, s. 62.

2- Günümüzdeki Âlim Evleri

Günümüzde âlim evleri hala aktif olup buralarda birçok talebe yetişmektedir. Aşağıda, günümüzde hala devam etmekte olan âlim evlerinden, buldukları şehirlere göre tasnif ederek birkaç örnek vereceğiz:

a- Segou

Mali'nin üçüncü büyük ili olup, başkent'in kuzeydoğusunda yer almaktadır. Daha önce Bambara Krallığı'na başkentlik yapmış, sonrasında da Ömer bin Said Tall el-Fulani (ö. 1281/1864) tarafından ele geçirilmiştir. Segou şehri günümüz Mali'nin ilim merkezlerinden biridir.¹¹⁴ Öğrenciler her taraftan buraya gelerek ilim tahsil ederler. Bu şehrin meşhur bazı âlimleri:

-el-Fakih e'l-Lugavi Hamid Soso, (ö. 1399/1979).

-e'n-Nacah ve'l-Felah Okulu'nun kurucusu olan Saad Omar Toure'nin (ö. 1418/1997) birçok kitabı da vardır. Özellikle nahv ve sarf alanında "*Mebadiu's-Sarf*" adlı eseri bunun bir örneğidir.

-Ebu Bekir Çam (ö. 1424/2003), Sebîlu'n-Nacah Okulu'nun kurucusudur.¹¹⁵ Bunlar, Mali Segou şehrinin en meşhur âlim evlerindedir. Bazı âlim evleri hem eski usûl (meclis) hem de modern okul ile birlikte eğitim faaliyetleri icra etmektedir. Ebu Bekir Çam (ö. 1424/2003) ve Saad Omar Toure (ö. 1418/1997) bunların örneğidir.

b- Baraoueli

Baraouele, idari olarak Segou şehrine bağlı bir şehir olup, başkent Bamako'ya 172 km mesafe uzaklıktadır. Günümüzdeki Mali'nin en önde gelen ilim şehirlerinden biridir. Bu şehrin meşhur âlimlerden biri Ebu Bekir Denba Wage'dir. Denba Wage, Touba şehrinde, ilmi ile meşhur bir ailede 1321/1901 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Muhammed el-Beşir oğlu Wage'ye Kur'ân-ı Kerîm'i ezberletmiş olup, ilmi öğrenmek için Muhammed bin Omar el-Murci'nin (ö. 1366/1946) yanına göndererek on dokuz yıl dinî ilimleri ve Arap diliyle ilgili dersleri tahsil etmesine vesile olmuştur. Tahsilinden sonra 1934'te memleketi olan Touba'ya

¹¹⁴ Segou, <https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%A9gou>, erişim tarihi; 18/06/2023.

¹¹⁵ Gedjira, Abdu'l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba: Muesesatou Gedjira, 2014, s. 663.

dönüp kısa bir zaman sonra da Baraoueli şehrine geçerek orada ikamet etmiştir. Orada hayatını ilme, öğrenci yetiştirmeye adanmıştır. Bu ilmi çabalar sonucunda eserler bırakarak 1398/1978 yılında vefat etmiştir. Oğulları bu ilmi faaliyeti devam ettirmektedir. Denba Wage'nin bazı eserleri:

-*M'iyâru'l- 'Adl fi'l-Kabd fi's-Salat ve's-Sadl,*

-*Tebliğü'n-Nida fi tezkiri'n-Nisa,*

-*Tenbihu'l- 'ukul ala hükmi'l-Kuhul.*¹¹⁶

c- Tuba (Tuba)¹¹⁷

Touba, başkent Bamako'nun kuzeyinde 140 km uzaklıkta bulunmaktadır. İdari olarak Koulikoro'ya bağlıdır. 1270 /1855 yılında kurulmuştur. Dougouwolowila birleşik başkentiydi. Bu şehrin kurucuları, âlim olmalarından dolayı hemen şehri ilim merkezi haline getirmişlerdir. O günden günümüze kadar bölgenin her tarafından öğrenciler gelerek burada eğitim görürler. Modern Mali'de Tuba şehri, “Kur'ân Şehri” ve “Hafızların Şehri” olarak bilinmektedir. Çok sayıda hafızlık merkezleri ve ilim meclisleri bulunmaktadır. Bunun yanında camilerinde, Kur'ân'ı Kerîm, fıkıh, hadis, lugat, tefsir halkaları fazlasıyla bulunmaktadır. Bu şehrin bazı âlimleri ise şunlardır; Fode Yusuf Dukure; (ö. 1310/1892) Kadılık ve Tuba Büyük Cami'nin imamlığını yapmıştır. Tuba'nın en meşhur âlimlerden biri de “Halih” olarak bilinen el-Hac İbrahim Dukure (ö. 1369/1950)'dir. Kendisi Kurra hafız olup 200 öğrenciye ezberlettiği aktarılmıştır.¹¹⁸

el-Hac Muhammed Abdu'l-Kadir Dukure, Tuba'nın yanındaki köyünde dünyaya gelmiş, babasının eğitim meclisinde temel dinî dersler almıştır. Sonra da amcalarından ve bölge âlimlerinden ders almıştır. Bunun akabinde Hicaz'a giderek, Daru'l-Hadis, Ulumu's-Şer'iyeye Merkezinde ve bunun gibi ilim meclislerinde eğitim almıştır. Sonra da Mali'ye dönerek Tuba'ya yerleşmiştir. “Daru'l-Kur'ân ve'l-Hadis” okulunu kurmuş ayrıca bu okulda, eğitim

¹¹⁶ Wage Misbah, *Ta'amim Hiba bi şerh Tebiğ'n-Nida fi tezkiri'n-Nisa*, Fas, Duru'l-İhya, 2014, s. 7-17.

¹¹⁷ (الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحَسُنَ مَا فِي) “*İman edip salih amel işleyenlere ne mutlu! En güzel dönüş yeri onlarındır.*” (13/Ra'd, 29) Şehir kurulduğu zaman İslam kültürü hâkim olmasından bu ayetten iktibas edilmiştir.

¹¹⁸ Gedjira Abdu'l-Kadir, *Enisu'l-Muerrihin li Touba*, Touba, Muessetu Gedjira li Hidmat Kompiyoter, 2008, s. 9-18.

meclislerinde ve camide yaklaşık 60 senelik zaman zarfında öğrenciler yetiştirmiştir. Telif konusunda yaptığı bazı çalışmaları şunlardır; “*Touba Fetvaları*”, “*Şer’i hükümleri*” ve benzeri bir ilmi mirası arkasında bırakarak 2008 yılında vefat etmiştir.¹¹⁹

Touba şehri bölgede (Mali ve komşu ülkeler) Kur’ân’la simgelenen, camileri her zaman Kur’ân sesi ile ihya edilen bir şehir olmuştur.

d- Mourca (Murca)

Murca şehri başkentin kuzeyinde 215 km uzaklıkta bulunmaktadır. Murca Modern Mali’de ilim irfan ile anılan bir şehirdir. Özellikle Kur’ân hafızlığı, fıkıh, Arap Dili ve Edebiyatı gibi konularda öğrencilerin tercih ettiği bir şehirdir. Şehrin âlimlerinden bir örneği; el-Fakıh el-Edîb Muhammed el-Murci’dir. Murci, hac için Mekke’ye gitmiş dönerken 1366/1946 yılında vefat etmiştir.¹²⁰

Yukarıda bahsedilen âlimler bu konuda en meşhur olanlardır. Mali’de bunun gibi birçok âlim bulunmakta ve bu âlimler Mali’de dini eğitimin ayakta kalmasını sağlamaktadır.

E- Kütüphaneler

Kütüphaneler, eğitim-öğretim faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan aynı zaman bu faaliyetlerin sürdürülmesine yardımcı olan ve onları ayakta tutan kurumalardır. Eğitim-öğretim için ders araç ve gereçleri, deney için laboratuvarlar nasıl gerekli ise kütüphaneler de ilmî-akademik kurumlarda eğitim-öğretim etkinlikleri ve araştırmalar için aynı ölçüde gereklidir.¹²¹ Mali’de, ilmi hareketleri sayesinde kütüphaneler ve el yazmaları bulunmaktadır. (Bunların bir kısmı Mali’de bir kısmı da sömürgecilerin elinde kalmıştır. İlerde bununla ilgili örnekler anlatılacaktır.) Özellikle o dönemdeki eğitim-öğretim ve ilmin merkezleri olan Timbuktu, Cenne ve bunun gibi diğer şehirlerdeki kütüphaneler buna örnek olarak verilebilir. Bu kütüphaneler, genelde aile kütüphaneleri olarak Mali ve Songay İmparatorlukları dönemine aittir. Modern Mali bu kütüphanelere sahip çıkarak resmîyet kazandırıp tescil ettirmiştir. Mali,

¹¹⁹ Gedjira Abdu’l-Kadir, *Enisu’l-Muerrihin li Touba*, Touba, Muessetu Gedjira li Hidmat Kompiyoter, 2008, s. 9-18.

¹²⁰ Gedjira, Abdu’l-Kadir, *Mevsuatu Tarihi Mali*, Touba, Muesesatou Gedjira, 2014, s. 661.

¹²¹ Çelik Ahmet, *Üniversite Kütüphaneleri Üzerine*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi alt 10/Sayı2/Aralık 1993/8 s. 115-121.

Türkiye’dekine benzer bir uygulamayla,¹²² bu kütüphanelere tarihi şahsiyetlerin isimlerini vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Askıya Davut ve Oğlu Askıya Muhammed Bân Kütüphanesi

Bu kütüphanelerin kuruluşu, Askıya sultanları Muhammed (ö. 945/1538) ve oğlu Askıya Davud (ö. 951/1544) tarafından gerçekleştirildi ve ilmi, siyasi açıdan büyük bir öneme sahipti. Askıya Davud, babasından sonra kütüphanelere özel bir önem vermiştir. Halka açık kitap dolaplarını hizmete sunmuştur. Askıya Davud’un ilme ve kütüphanelere olan bu sevgisi, ilme, kitaplara ve âlimlere harcama yapmasına sebep olmuştur. Ayrıca kitapları ve dönemin nadir el yazmalarını satın alarak kütüphanesine koymuş ve öğretmenlere, âlimlere, öğrencilere ve halk kütüphanelerine dağıtmıştır. Mahmud Ka’et’in “*Tarihu’l-Fettaş*” adlı eserinde Askıya Davud’un bu tutumu şöyle aktarılmıştır: Askıya Davud, (ö. 951/1544) saygın, merhametli, açık sözlü ve cömert bir yöneticiydi.¹²³ Modern Mali’de bu kütüphanelerde çok sayıda el yazmaları bulunmaktadır. Bunların yanı sıra resmi ve milli kütüphane olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Tinbuktu ve civarında sayıları altmışla seksen arasında olduğu söylenen özel yazma eser kütüphanelerinde toplam 300.000 civarında yazma eser olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁴ Bu eserlerin Arapça ve yerel dillerde olmasının yanı sıra; Osmanlı Devleti ve Songay Devleti arasında kültürel ve ekonomik ilişki olduğundan dolayı Mali kütüphanelerinde bazı Osmanlıca yazma eserler bulunduğu da belirtilmiştir.¹²⁵

2- Ahmed Baba Araştırma Merkezi ve Kütüphanesi

Tarihi eserlerine sahip çıkma konusunda gayret gösteren Mali hükümeti 1977’de, Timbuktu’da Ahmed Baba kütüphanesini inşa etmiştir. Bu kütüphane, UNESCO’nun da iş birliği ve çabaları ile İslam kültürünü koruma çalışmaları sonucunda Kuveyt Hükümetinin finansmanlığında inşa edilmiştir.¹²⁶ Kütüphane bünyesinde kırk binden fazla el yazması bulunmaktadır. Bunun yanında; El Yazmaları ve Belgeler Kütüphanesi, Endülüs Kütüphanesi,

¹²² Kütüphaneler (<https://islamansiklopedisi.org.tr/arama/?q=K%C3%9CT%C3%9CPHANE&p=m>) erişim tarihi; 05/05/2023.

¹²³ Ka’et Mahmud, *Tarihu’l-Fettaş*, Dimaşka, Muaseset Şuun el-İslamiyye, 2014, s. 95.

¹²⁴ Tinbuktu Kütüphaneleri, <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>, erişim tarihi; 18/07/2023.

¹²⁵ Kavas, Ahmet. “Mali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003. c. 27. s. 497.

¹²⁶ Kamissoko, s. 73.

Venkeri El Yazmaları Kütüphanesi, Suyûtî Kütüphanesi gibi el yazmaları barındıran kütüphaneler de bulunmaktadır.¹²⁷ Bu kütüphaneler, araştırmacılar için özel bir öneme haizdir.

Kütüphane konusunda diğer bir husus ise Mali el yazmalarının farklı ülkelerde bulunmasıdır. Mali devletine ait olan binlerce mahtutat sömürgecilik hareketleri sonucunda Fransa¹²⁸ ve Almanya gibi devletlerin eline geçmiştir. Bunun en bariz göstergelerinden biri Fransızların Mali’de sömürge sürdürdüğü zamanlarda bu eserlerden binlercesinin Fransa’ya götürülmesidir. Öte yandan da Fransa, Mali’nin bu ilmi mirasının kendi mülkü olduğunu iddia etmiş ve “Galica” milli kütüphanesine yerleştirmiştir.¹²⁹ Ele geçirilen mahtutatların hepsi toplanarak onun başındaki girişte uzun açıklamalar yapılmış ve bu eserlerin Mali’den getirildiği itirafında bulunulmuştur. Bu uzun açıklamalar özet mahiyetinde şöyle anlatılabilir: Fransa, yaklaşık bir asırdır Mali’den çok değerli Arapça el yazmalarından oluşan bir koleksiyona sahiptir. Şimdiye kadar bu koleksiyon pek bilinmemektedir. Bu kitaplar, mahtutat Ahmadou Seku Kütüphanesinden alınan kitaplar ve arşivlerdir. Ahmadou Seku¹³⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısında Ségou’da bulunan ve babası el-Hacı Ömer (ö. 1280/1864),¹³¹ tarafından kurulan Müslüman devletin başındaydı. Ömar Tall, 1852 ile 1864 yılları arasında hem Tijaniyya Müslüman kardeşliğinin lideri hem de Bambara toplumlarına ve Masina Devletine karşı savaşın lideriydi. Bu koleksiyon “Ahmadou Kütüphanesi” (Bibliothèque d’Ahmadou) olarak adlandırılmıştır. Fransa tarafından Nisan 1890’da Ségou şehri işgal edilmiş ve ardından dört koli belge Paris’e taşınmıştır. 1947 ila 1952 yılları arasında Profesör Georges Vajda, bu fonu erişilebilir kılmak için çok daha kapsamlı bir çaba sarf etmiştir. Tüm koleksiyonun ilk kataloğu ona aittir. 1979 yılında başlatılan ve 1982’de tamamlanan mevcut döküm, Batı Afrika eserlerinin yanı sıra İslam dünyasının tarihi merkezinden gelen eserlerini de içinde barındırır. Batı Afrika’daki İslam’ın tarihi ve pratiği için bu eşsiz kaynağın daha sistematik olarak kullanılmasına yönelik bir ilk kapıdır. Bu proje, Amerika Birleşik Devletleri federal hükümeti tarafından desteklenen bir kurum olan Yale Üniversitesi’ndeki Ulusal Beşerî Bilimler Vakfı tarafından Mali kökenli Arapça el yazmalarının korunması ve muhafazası için sağlanan finansmandan kaynaklanmıştır. 1979 yılında çabaların en büyük “Mali” fonu üzerinde

¹²⁷ Timbuktu el yazmaları, https://ar.unionpedia.org/مخطوطات_تمبكتو, erişim tarihi; 16/06/2023.

¹²⁸ Fransa Milli Kütüphanesi, <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>, erişim tarihi; 06/05/2023

¹²⁹ Noureddine Ghali, *Inventaire de la bibliothèque 'Umarienne de Ségou conservée à la Bibliothèque Nationale*, Paris: Galica, 1985, s. 9.

¹³⁰ Ahmed al -Kabir al-Madani, Fouta Devletinin kurucusu olan Ömer b. Said Tall’ın (ö. 1280/1864) oğludur.

¹³¹ Kütüphaneler, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-hac-omer>, erişim tarihi; 19/05/2023.

yoğunlaştırılmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine Milli Kütüphane'nin izniyle MM. Nouredine Ghali ve Sidi Mohamed Mahibou'dan, Ségou Kütüphanesinden bu tarihi eserleri eksiksiz bir şekilde hazırlanmaları istenmiştir. Sonradan tekrar Mali'den getirilmiş olan eserleri önceki gelen olan Ahmadou Kütüphanesi (Bibliothèque d'Ahmadou) envanterlerine eklenmiştir.¹³² Toplam 120.000 varak tutan 518 ayrı yazmadan oluşan koleksiyonla ilgili çok sayıda katalog hazırlanmış olup iyi şekilde muhafaza edildiği belirtilmiştir.¹³³

Sonuç olarak, bu envanterin araştırmacılara ve Batı Afrika, Arap edebiyatı ve İslam literatürünün önemi hakkında bilgi edinmek isteyen herkese faydalı olacağı ve rehberlik edeceği düşünülmektedir.

Almanya'da da buna benzer bir durum mevcuttur.¹³⁴ Mali'de ve dünyanın farklı yerlerinde bulunan Mali'ye ait eserler incelendiğinde gerek meal olsun gerekse tefsir vb. eserlerin bulunabileceği ihtimali bulunmaktadır.

II- EĞİTİM METOTLARI VE MÜFREDAT

A- Metotlar

1- Eğitim Meclisleri

Eğitim meclislerindeki öğretim süreci, ilk olarak Kur'ân dersi ile başlar ve en üst seviye ders ise Kur'ân tefsiridir. Diğer taraftan Mâlikî mezhebi kitapları başta olmak üzere, mescitler, eğitim merkezleri, âlim evleri ve bunun gibi yerlerde eğitim verilmektedir. Bu eğitim merkezlerinde öğrenci ve öğretmenler arasında eski eğitim yöntemleri kullanılmaktadır ve bazıları günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Mali'de geleneksel İslami eğitimde öğrenciler, öncelikle Arap alfabesini (أ، ب، ت، ث، ج، ح،)¹³⁵ veya (أبجد هوز حطي كلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ) şeklinde öğrenerek okuma yazma bilir hale gelir ve bu arada harfleri bilmeden Fatiha sûresi, Ayete'l-Kursi, Amenarrasûlü,

¹³² Nouredine Ghali, *Inventaire de la bibliothèque 'Umarienne de Ségou conservée à la Bibliothèque Nationale*, Paris: Galica, 1985, s. 9.

¹³³ Mali kütüphaneleri, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mali> erişim tarihi; 18/07/2023.

¹³⁴ Üniversite Hamburg https://www.manuscript-cultures.uni-hamburg.de/timbuktu/handlists_e.html, erişim tarihi; 20/03/2023.

¹³⁵ Keita Mahamadou, *Mali'de Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara: 2021, s. 55.

İhlas, Falak ve Nas gibi belli sûreleri ezberlerler. Sonra da Kur'ân-ı Kerîm dersleri almaya başlarlar ve tercihe dayalı derslerin yanı sıra, öğrencilerin diğer becerilerini geliştirmelerine yardımcı olacak pratik dersler de verilir. Örneğin, öğrenciler el sanatları, terzilik, marangozluk, gibi meslekleri ve becerileri öğrenirler. Ayrıca Mali'deki İslami eğitim merkezlerinde öğrencilere ahlaki değerler ve İslami prensipler de öğretilir. Bu, öğrencilerin İslami bir toplumda yaşamak için gerekli olan ahlaki ve manevi ilkeleri öğrenmelerine yardımcı olur. İlk aşamalarda öğrenciler, Arapçayı bilmeden hocaların açıklamalarına dayanarak kitap metnini ve manasını öğrenirler/ezberlerler.

Sonuç olarak, Mali'deki İslami eğitim, öğrencilere hem İslam'ın temel öğretilerini hem de hayat becerilerini öğretmektedir.

Bunun yanında öğrenciler, en düşük seviyeden en yüksek seviyeye kadar aşamalı olarak Mâlikî fıkıh kitaplarının derslerini almaya başlarlar;¹³⁶ *Metnü'l-Ahdari*,¹³⁷ *Mukadimetü'l-İzziyye*,¹³⁸ *Ebi Zeyd'in Risalesi*,¹³⁹ *Muhtasaru'l-Halil*,¹⁴⁰ *el-Mudevvene*,¹⁴¹ gibi dersleri alır, dilbilgisi alanında da, *Mebadi'u's-Sarf*,¹⁴² *Acrumiyye*, *Katru'n-Nedâ*, *Şuzûrî'z-Zeheb*, *Muğni'l-Lebib*, *efiyetu İbn Mâlik*, gibi kitaplar okutulur. Hadis alanında da, *Kırk Nebevi Hadis*, *Buluğu'l-Merâm*, *Riyazus- 'sâlihîn*, *Muvvata Mâlik*, *Kütübü's-Sitte* gibi kitaplar okutulur. Lugat ve edebiyat alanında da ise *Kasîdetü'l-Bur'a*,¹⁴³ *Hamziye*,¹⁴⁴ *Dâliye*,¹⁴⁵ *Makâmatü Badi'u'z-Zamanı*,¹⁴⁶ *Makâmatü'l-Harîrî*,¹⁴⁷ gibi kitapları, akide/kelam konusunda da, *Ebi Zeyd'in Risalesinin Mukaddimesi*,¹⁴⁸ bunun gibi farklı alanlarda kitaplar okutularak donanımlı ve yetişmiş bir talebe olarak Kur'ân tefsiri dersini almaya başlarlar. Hocalardan, Fatıha sûresinden

¹³⁶ Hasan Ahmed Muhammed, *el-İslam ve's-Sakafetu'l-Arbiye fi İfrikîya*, Kahire, Daru'l-Fikr el-Arabi, 1986, s. 244.

¹³⁷ *Metu'l-Ahdari fi'l-İbadat Ala mezheb imam Malik*; Ebu Zey Abdurrahman (ö. 1514/983).

¹³⁸ *Mukadimetü'l-İzziyye*; Ebi Hasan Ali el-Maliki e's-Şazali (ö. 939/1533).

¹³⁹ *Risatu Ebi Zeyd el-Kayravani* (ö. 310/922).

¹⁴⁰ *Muhtasaru'l-Halil*; Halil b. İshak b. Musa Diyau'd-Din (ö. 776/1374).

¹⁴¹ *el-Mudevvene*; Sahnun b. Sa'id et'Tenuhi (ö. 240/855).

¹⁴² *Mebadi's-Sarf*; E'd-Durûsu'n-Nahviyye; Saad Omar Toure (ö. 1997/1417).

¹⁴³ *Kasîdetü'l-Burda/Bur'a*; el-Busiri (ö. 696/1295).

¹⁴⁴ *el-Hemziyye fi medh-i hayri'l-beriyye*; Muhammed Sa'id el-Bûşîrî (ö. 1296).

¹⁴⁵ *el-Kasîdetü'd-dâliyye*; Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasan el-Kelvezânî (ö. 510/1116).

¹⁴⁶ *Makâmât Bedü'z-Zamân el-Hemedânî*; Ebu'l-Fazl Bedüzzamân Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahyâ el-Hemedânî (ö. 399/1008).

¹⁴⁷ *Makâmâtü'l-Harîrî*; Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Harîrî (ö. 516/ 1122).

¹⁴⁸ *Risatu Ebi Zeyd el-Kayravani* (ö. 310/922).

Nas sûresine kadar sindire sindire, Nahv sarf meseleleri, fıkıh meseleleri ve bunun gibi hususları inceleyerek Kur'ân-ı Kerîm tefsirini tamamlarlar.

Makâmatü'l-Harîrî adlı eserde yedi kelime dışında Kur'ân'ın her kelimesinin kullanıldığı bazı meclis talebeleri arasında zikredilen bir söylemdir. Ancak araştırıldığı kadarıyla bu konuda akademik bir tespit veya çalışma söz konusu değildir.

Genelde tefsir alanında farklı kaynaklara Taberi (ö. 310/922), Zamahşeri (ö. 538/1143), İbn Atiyye (ö. 541/1146), İbnü'l-Arabi (ö. 543/1149) başvurmakla birlikte el-Mahallî (ö. 863/1459), es-Süyûtî (ö. 911/1505) ve İbn Kesir (ö.774/1372) gibi tefsirler ana ve temel ders kitapları olarak okutulur. Bunun yanında da bazı öğrencilere tutkulu ve meraklı olduğu konularda kendini yetiştirme imkânı sunulur. Örneğin bir talebe aruz ilmi alanında kendini geliştirerek güzel şiirler yazabilir hale gelebilir. Bu derslerde hocalar, öğrencilere anadili ile anlatırlar. Bu bakımından eğitim dilinin, yerel diller ve Arapça olduğunu söylemek mümkündür.

Bu eğitim sisteminde öğrencilerden herhangi bir ücret talep edilmemekle birlikte bazen hocasının ev işleri, tarlada çalışmalar söz konusudur. Öğrencilerin iâşe, eğitim masrafları günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bağışlar yapılır. Bu sayede fakir ailelerin çocukları da eğitimlerini sürdürebilirler.

Kur'ân eğitiminde, Kur'ân dersi önce levhalara yazılır ve daha sonra ezberlenirdi. Ancak şimdi Kur'ân mushaflarının çoğaltılmasıyla birlikte doğrudan öğrenciler Kur'ân'dan ders alıyorlar.

Modern zamanda eğitim meclislerinde, bazı değişiklikler söz konusu olmuştur. Bunun sebebi öğrencilerin hem örgün eğitim okullarına gitmeleri hem de klasik eğitim meclislerinin derslerine katılmalarıdır. Öğrenciler okula gitme saatinden önce meclisin sabah derslerine katılır, örgün okul derslerine yetişebilecek saate kadar ders işlenir. Bu derslerde öğrencilere, şer'î ve ilmî dersler olarak okullarındaki dersler yanında din eğitimi alanında kendilerini geliştirme imkânı sunulur. Akşam da öğrenciler derslere katılırlar. Görüldüğü gibi bu süreç öğrenciler için yoğun bir süreçtir. Bunun sonucunda öğrencilerin bazen bıkkınlık hissetmesi gibi olumsuz durumlara şahit olunabilmektedir. Hafta sonlarında ve yaz tatillerinde bu derslere daha yoğun bir zaman ayrılabilir.

Bu derslerde evlatlarına doğru dini öğretmek isteyen ebeveynler, din adamları, bu fırsatları değerlendirirler ve öğrencilerin yaşına uygun olarak dini eğitim verirler.

Bu uygulama dinin öğrenilmesi ve temel eğitimlerin alınması için büyük bir önem arz etmektedir.

Eğitim meclisleri ile ilgili diğer bir husus ise ilmi icazetlerdir.

İlmi icazet, nasıl ki günümüzde modern okullarda öğretim faaliyetlerinin sonunda verilen diploma, sertifika belgesi vs. gibi şeyler varsa eskiden beri de medreselerde, kutalarda, meclislerde, mahzaralarda öğrencilerin aldıkları eğitimlerin tamamlanmasından sonra verilen, hocalarından aldıkları izinler vardı. Bu alınan izinle birlikte artık icazet alan kişi bilgiye vakıf olmuş olur. Ancak her izin alan kişi o bilgiyi öğretme seviyesine gelmiş olmaz. Bu alınan izine icazet denir. İcazet, hocanın öğrencisinin bir ilmi tam bir şekilde öğrendiğini ve bu alanda yeterli olduğunu kabul ettiği bir belgedir. İcazet, sözlü olarak da verilebilir, ancak mezun olan öğrenciye verilmek üzere bir sayfa üzerine bastırılır ve yazılı olarak da ikrar edilir. İcazetin birkaç çeşidi vardır. Bazı icazetler, öğrencilerin belirli bir ilim dalında uzmanlaşmalarını onaylar. Diğerleri ise öğrencilerin belirli bir alanda çalışabilecekleri anlamına gelir. İcazetler, öğrencilerin profesyonel hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olabilir ve onların bilgi birikimlerini diğer insanlarla paylaşmalarına izin verir mahiyettedir. Aynı zamanda halen Fas gibi ülkelerde bu tür icazetlere sahip olan öğrenciler, diğer öğrencilere göre yüksek seviyeli olarak değerlendirilmektedir.

İcazetü'l-Arz, Arapça'da "anlatma icazeti" anlamına gelir ve öğrencinin hocasına belli bir metni anlatarak anlama ve tahlil etme becerisini göstermesiyle gerçekleşir. Bu icazet, öğrencinin hocasından öğrendiği bilgiyi doğru bir şekilde anlama ve yorumlama kabiliyetini belgelemesi amacıyla verilir. Ancak bu icazet, öğrencinin ilmi halkalar ya da eğitim kurumlarında eğitmen olarak faaliyet göstermesine imkân tanımaz. Burada görüldüğü gibi bazı icazetler öğretme yetkisini vermemektedir. İcazetü's-Semâ' terimi, aynı zamanda tasavvuf geleneğinde kullanılan bir terimdir. Ancak burada eğitim alan hocaların öğrencilerine verdiği icazetleri ifade eder. İcazetü's-Semâ', genelde talebenin hocasının sözlerini dinlemesi ve onları hıfz ederek hocasını taklit etmesidir. Ancak öğrenciye eğitim kurumlarında veya ilim halkalarında faaliyet gösterme izni vermez. Sadece öğrencinin, şeyhinden aldığı bilgi ve

birikimle kendi ilmi yolculuğunu sürdürmesine izin verir.¹⁴⁹ Öğrencilere bu tür icazetler vererek hem motivasyon verir hem de ilmi tahsil değerini de gösterir.

Bu icazet, talebenin ilim ile içi içe olup başarıları elde ettiğinde hocası tarafından çeşitli sınavlardan geçirilerek verilen icazet çeşididir. İslam ilimlerinde en yüksek seviye icazetlerden biridir. Bu icazet kişinin ilimde yeterlilik düzeyine ulaştığını ve kendi başına eğitim verebilecek düzeyde olduğunu gösterir ve öğrencinin hocasına bağımlılıktan kurtulduğu ve kendi başına ilim yapabilecek düzeyde olduğunu gösterir. Öte yandan da talebenin seyri sülûk/davranışı ve âdab-ı muaşeretini önem arz etmektedir. Bu icazet genellikle, bir öğrencinin hocasından veya bulunduğu eğitim kurumundan almış olduğu tüm dersleri tamamladıktan sonra uzun yıllar boyunca çalışması, çaba göstermesi ve başarılı olması sonrasında verilir. Bu icazeti alan kişiler, müderrislik, Kur'ân-ı Kerîm'i öğretme ve araştırma yapabilir ve İslam ilimleri alanında yüksek seviyede uzmanlık sahibi olarak tanınabilirler. Aynı zamanda icazet öğrencinin İslam ilimlerine olan bağlılığının ve kendini bu alanda geliştirmeye adanmışlığının bir kanıtıdır.¹⁵⁰ Bu uygulama Mali din eğitim tarihinin ilk zamanından günümüze kadar işlevselliğini koruyup devam etmektedir.

Burada son olarak bir icazet örneği vermek istiyoruz:

XVI. yüzyılda yaşayan Ahmed Baba'nın (ö. 1014/1605) icazeti, bu anlattıklarımıza örnek olarak verilebilir. Ahmed Baba "*Nilü'l-Ibthac*" adlı eserinde hocasından farklı kitapları okuma ve incelemeleri sonucunda aldığı icazet ile ilgili bilgi vermiştir. Hocası olan Muhammed Bagayogo el-Venkeri tarafından verilen icazet ile ilgili açıklamalarında, on yıl boyunca Muhtasaru'l-Halil ve İbn Hacib'in Fer'iyesi gibi önemli eserleri inceleyerek okuduğunu ve *Muvatta*'nın Şerhi el-Mahalli'nin *el-Muntakası* ve *el-Mudevvine* derslerine katıldığını belirtmiştir. Ahmed Baba'nın çeşitli derslerde eğitim aldığı ve eğitim derslerinden özel bir alanda ihtisas yaptığı için, Kur'ân-ı Kerîm'i öğretme, hitabet, imamlık, kitapların birebir aynısını yazma ve kadı yardımcılığı gibi mesleki eğitimlerde yetkili olduğuna hocası tarafından kanaat getirildiğini ve kendisine icazet verildiğini aktarmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Kamissoko Mahamadou, *Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi* Ankara, 2021, s. 82.

¹⁵⁰ Ahmed Fettuh Abidin, *el-Havadiru'l İslamiyye fi Garbi İfrikıya fi karneyni's-Sadise Aşerah ves-Sabi' Aşerah*, Kahire, Afrika Çalışmaları Araştırma Enstitüsü, 1989, s. 262.

¹⁵¹ Ahmed Baba et-Tinbuki, *Nil el-İbtihac bitatrizu'l Dıbac*, s. 43.

İcazet almak için, talebenin öğrendiği ilmi konuları, hocalarının denetiminde iyi bir şekilde öğrenmesi, anlaması ve yorumlaması gerekiyor. Ayrıca talebenin yazı bakımından hızlı olması, hocalarının ilmi araştırmalarına katkıda bulunması ve yazılarını doğru bir şekilde nakletmesi de önemli faktörlerdendir. Bu sayede talebe, hocalarının kendisine güvenmesini ve ilmi icazetini almaya hak kazanmasını sağlayabilir.¹⁵²

Sonuç olarak, ilmi icazetlerin verilmesi için talebenin öncelikle ilim öğrenmesi, hocalarından öğrendiği ilmi konuları anlaması ve uygulaması gerekiyor. Ayrıca talebenin, güzel ahlaklı olması, hocalarının ilmi faaliyetlerine katkıda bulunması, doğru ve güvenilir bir şekilde yazılarını nakletmesi ve ilim konularına hâkim olması, icazet almasında önemli bir rol oynamaktadır.

Mali’de Kur’an eğitim ve öğretiminden bahsedince orada bu konuda takip edilen yaygın bir yöntem olan manzume/didaktik şiir üzerinde mutlaka durulması gerekmektedir.

Manzume/Didaktik Şiir

Mali’de Kur’an eğitim-öğretiminde didaktik manzumeler de bir yöntem olarak kullanılmıştır. Bu yöntem diğer eğitim kurumlarında da kullanılıyor olmakla birlikte, bu yöntemi diğer kurumlar yerine geleneksel eğitim veren kurumların en eskisi olan Eğitim Meclisleri başlığı altında ele almamız daha uygun olacaktır.

Didaktik sözcüğü, Yunanca olup didoktiko kökünden türemiştir. İngilizce’de didactic, Fransızca’da didactique olarak geçmektedir. Türkçe’de ise didaktik şeklinde yazılmaktadır. Anlamı: Bilgi öğretmek, aktarmak ve benzeri gibi manalara gelmektedir. İslam kültüründe ta’lim/öğretme kelimesine tekabül etmektedir.¹⁵³ Didaktik şiir, İslam kültüründe şiir ta’lim olarak bilinen, amacına göre farklı tanımları bulunmaktadır. Bu tanımlardan birisi: Ömer Farukh, (ö. 1315/1897) “Tarih, fıkıh ve bunun gibi çeşitli ilim alanlarında ezberi kolaylaştıran şiir türüdür.” diye tanımlamıştır.¹⁵⁴ Didaktik şiir İslam literatüründe farklı isimler taşımaktadır. Bu isimler, şiirin kullanılacağı hedefe göre, bazen de veznine göre adlandırılmıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

¹⁵² Elimizde günümüze ait Kur’ân icazetleri bulunmaktadır. Ancak silsilesi sahibinden Peygamber’e kadar olduğu için sayfalarca almıştır. Tezin gereğinden fazla uzatılmaması adına vermedik.

¹⁵³ Yıldırım Kadri, *DidaktikŞiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/1 2009, s. 170-206.

¹⁵⁴ Faruh Ömer, *el-Minhâc fî edebi’l-Arabi ve’l-tarihi*. Beyrut, Mektebetü’l-Asrıyye, 1960, s. 6.

e’ş-Şi’irü’t-Ta’limi/eğitici: Didaktik şiirin ana amacı eğitim-öğretim olduğu için ve genelde eğitimcilerin kullandığı şiir türü olması hasebiyle bu ad verilmiştir.

Manzume: Didaktik şiirin öz itibarıyla normal şiir olmayışı, gerçek şiir ile ortak nokta nazımlı/manzumeli oluşundan dolayı bu ad verilmiştir.

Eraciz: Arap Dilinde bir sözün şiir olabilmesi için en önemli şartlarından birisi şiirin behr/vezne göre dizelenmesidir. Didaktik şiirler çoğu zaman recz behrin minvalinde olduğu için eraciz urcuze denmiştir.¹⁵⁵

Didaktik manzumeler Arap Edebiyatının gelişmesi sayesinde olmuştur. V. yüzyılda verilen edebî eserlerin arasında nesir sanatı, şiir ve çeşitleri bulunmaktadır. Malililer, şiire önem vermişlerdir. Mali Arap Edebiyatında bu şiirlerden de en fazla yer alanı, didaktik şiirlerdir.¹⁵⁶ Arap edebiyatında söz sahibi birçok edebiyatçı yetişmiştir. Bunlardan bazıları; Muhammed el-Beşir el-Câvî,¹⁵⁷ Muhammed el-Âkib es-Sûsî¹⁵⁸ ve Davut Ömer Traore’dır.¹⁵⁹ Mali halkı Kur’ân-ı Kerim’i ezberlemeye ayrı bir önem vermişler ve Kur’ân-ı Kerim’i ezberlerken müteşabih yerleri hafızların karıştırmaması için didaktik şiirle kaleme almışlardır.

Kur’ân-i Kerîm Eğitim-Öğretiminde Didaktik Şiirin Bazı Örnekleri

Didaktik şiir, Kur’ân-ı Kerîm’in sağlam ezberlenmesi, birbirine müteşabih/benzeyen ayetlerin zapt edip karıştırılmaması amacıyla kullanılmıştır. Bu uygulama gerek Kur’ân-ı Kerîm öğretim alanında olsun gerek de başka alanlarda eğitim ve öğretim faaliyetleri içerisinde

¹⁵⁵ Dayf, Şevkî. *et-Ta’atavvur ve ‘t-tecdîd fi ‘ş-şi ‘ri ‘l-Emevî*. Kahire: Dâru’l-Ma‘rif, 1996, s. 344.

¹⁵⁶ Keita Mahamadou, *Mali’de Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara, 2021, s. 59.

¹⁵⁷ Muhammed el-Beşir el-Câvî Segou şehrinde M. 1941 yılında dünyaya gelen Muhammed el-Beşir el-Câvî, 01.10.2010 tarihinde vefat etmiştir. Mali’de cumhuriyetten sonra didaktik şiirde büyük bir yere sahiptir. Farklı konularda çok sayıda kaside yazmıştır.

¹⁵⁸ Muhammed el-Âkib es-Sûsî (ö. 1420/1999) Segou şehrinde 1930 yılında dünyaya gelen edip ve fakih Muhammed el-Âkib es-Sûsî babasından temel eğitimleri almıştır. Yurtdışına ilim talebi için çıkmayan es-Sûsî, bölgedeki fıkıh ve Arap dili ve edebiyatında ünlü bir âlim olmuştur. Ayrıca Mali Arap edebiyatında çok sayıda didaktik şiir yazan es-Sûsî’nin fıkıh konusunda da kitapları didaktik şiir olarak bulunmaktadır. Segou şehrinde Medresetü’t-Tehzibi’l-İslami müdürü ve kurucusu Muhammed el-Âkib es-Sûsî, Mali ve civarında binlerce İslam eğitimi gören öğrenciyi mezun etmiştir. Arapça dilbilgisinde, nahiv, sarf, belagat ve fıkıh konuları olmak üzere kitaplar telif etmiştir.

¹⁵⁹ 1975 yılında Segou şehrinde dünyaya gelen Dâvut Traore, 2000 yılında Medine-i Münevvere’de İslam Üniversitesinde lisans eğitimini, 2012’de Moritanya Novakşot Üniversitesinde yüksek lisansını bitirmiştir. Günümüzde Bamako’da Öğretmenlik Yüksek Okulunda, Touba Üniversitesinde ve Sahil Üniversitesinde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

önemli bir yer edinmektedir. Didaktik şiirle ilgili farklı alanlarda birçok örnek vardır. Ancak biz konumuz gereği sadece Kur’ân-ı Kerîm’e ilişkin didaktik şiirlerin bazı örneklerini vereceğiz.

Kur’ân’da bazı ayetler, cümleler, kıssalar ve bunun gibileri farklı yerlerde farklı anlatımlar ile geçmektedir. Hafızlar ve hafızlık adayı öğrencileri, bu tür yerler ile ilgili sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu problemlere çözüm olarak müteşabih ayetleri, cümleleri, kelimeleri, harfleri, nerede ve kaç kere geçtiği, aralarında ne tür bir fark olduğu didaktik şiir ile zapt etmiştir. Bu şiirler sayesinde hafızlar hem hafızlığı sağlamlaştırmış olur hem de müteşabih ayetlere ayrıntılı bir şekilde vakıf olurlar. Bu aşama genelde hafızlık bittikten sonra başlanmaktadır. Bu uygulamanın metodu genel olarak şöyledir; öğrenci kendi hıfzından levha üzerine yazar sonra da hocasına ezberden dinletir, hocası hıfzı sağlam olduğuna kanaat getirdiği zaman dinlediği yere benzeyen ayet varsa, resim (Kur’ân yazısı) ile ilgili benzer ayet varsa onları, yine, kelime veya cümlenin Kur’ân’da kaç kez geçtiği gibi hususlara dair, didaktik şiir ile bilgi verir. Örneğin (نفعاً ولا ضرراً) Kur’ân’da birden fazla geçmektedir. Diğer taraftan (ضرراً) olarak da geçmektedir. Bu sebeple hafızların karıştırmaması söz konusu olabilir. Bu sorunun çözülmesi için, “nef’an ve lâ darran” veya “darran ve lâ nef’an” ifadelerinin kaç kere ve nerede geçtiği şiirsel bir ifade ile zihinlere kaydedilmektedir.¹⁶⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de “ نفعاً ولا ضرراً ” ve ya “ ضرراً ولا نفعاً ” şeklinde geçmektedir. نفعاً ولا ضرراً Kur’ân-ı Kerîm’de üç kere geçerken نفعاً ولا ضرراً ise (yani نفعاً’ dan önce ضرراً gelmesi) dört kere geçmektedir. Bu ifadeler birbiriyle karıştırılmamak için bu şiir ile şöyle zapt edilmiştir.

نَفْعًا وَلَا ضَرًّا ثَلَاثَةً هُمْ هَلْ يَسْتَوِي نَقُولُ أَعْلَمُ

“Nef’an ve la daran üçtür onlar

Hel yastavi, nakûl ve küntü ‘alam”

نفعاً ولا ضرراً’nin kaç kere ve nerede geçtiği yerler bu beyt ile nazm edilmiştir:

¹⁶⁰ Keita Mahamadou, *Mali’de Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara, 2021, s. 116.

Ra'd suresinde 16. ayette, Sebe' suresinde 42. ayette, A'râf suresinde 188. ayette bu yerlerde “ضرراً” kelimesi “نفعاً” dan önce gelmiştir.

ضَرَّارًا وَلَا نَفْعًا أَتَى فِي الْمَائِدَةِ وَيُونُسَ وَ طَهُ وَالْفُرْقَانَ دة

“Daran ve la Naf'an olarak gelmiş

Maide, Yunus, Taha ve Furkan sûresinde”

“ضرراً ولا نفعاً” ’nin önce gelmesi, kaç defa ve nerelerden geçtiği bu beyt ile de nazm edilmiştir: Mâide suresinde 76. ayette, Yunus suresi 49. ayette, Tâhâ suresi 89. ayette, Furkân suresi 3. ayette (“ده” hisâbu'l-cümelde dört demektir) şeklinde anlatmıştır.

Bu şiirler, bazen hoca kendi hocasından öğrenmiş kendi talebelerine de öğretir, silsilesi bu şekilde uzar gider. Çoğu zaman ise kimin söylediği ve ne zaman söylendiği bilinmemektedir. Yukarıda anlatmış olduğumuz şiirler, Daru'l-Kur'ân ve'l-Hadis okulunun hafızlık merkezinin hocalarından: Muhammed Tavîl, Saca Doucoure, Hüseyin Tavîl ve Ömer (Yapay Mâru)'den alınmış ve Abdul-Kadir Gecira'nın *Muzekkiretun fi Müteşâbihi'l-Kur'ân-ı Kerîm* çalışması olduğu henüz daha yayımlamadığı belirtilmiştir.¹⁶¹

Bazen de şiirlerin kime ait olduğu ve ne zaman söylendiği bilinebilmektedir. Ahmed Boly'nın kaleme aldığı “*Î'ânetu'l-Hayrân fi Zabti'l-Müteşâbihi'l-Kur'ân*” eseri bunun bir örneğidir.¹⁶²

¹⁶¹ Keita Mahamadou, *Mali'de Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara, 2021, s. 116.

¹⁶² Boly Ahmed, *Şerhü Î'âneti'l-Hayrân fi Zabti'l-Müteşâbihi'l-Kur'ân*, 2007, s. 20.

Konu ile ilgili Boly'ye ait bazı örnekler:

(عُفُورٌ حَلِيمٌ)

حَقًّا (حَلِيمٌ) أَرْبَعٌ فَتَنَّبَهُ

فَأَقْرَأُ (عُفُورٌ) تَالِيًا مِنْ بَعْدِهِ

ذِكْرَ الْيَمِينِ وَ (فَأَحْذَرُوهُ) فَأَفْهَمَا

فَأَلْمَوْضِعَانَ بِهَذِهِ مِنْ بَعْدِ مَا

عِنْدَ الْعُقُودِ أَوْ آخِرًا فِيهِ كَمَلُ

بُعْدَ (التَّقَى الْجَمْعَانُ) فِي عُمَرَانَ بَلْ

“Gafûr'dan sonra dört kez halîm gelmiş buna dikkat et

Bunlardan ikisi (yemin)'den sonra gelmiş ve (fahzarûhu)'un bulunduğu ayette geldiğini anla (iltekâ'l-Cam'ân)'dan sonra Âl imrâm sûresinde gelmiş son olarak ukûd'da (Maide sûresinde) gelerek tamamlanmış”

Boly, gafûrun halîmun (عُفُورٌ حَلِيمٌ) Kur'ân'da kaç kez geldiğini ve nerelerde geçtiğini bu beytler ile belirtmiştir; Bakara sûresinde 225. ve 235. ayette, Âl İmrân sûresinde 155. ayette ve Maide sûresinde 101. ayette dört kez olmak üzere şiirsel ifadeler ile anlatmıştır.¹⁶³ Hafızlar, bu hususlara dikkat ederek ezberlerini sağlamlaştırırlar.

Var olan bilgi ile bu örnekler çoğaltılabilir olmakla birlikte bu kadar ile yetinilecektir. Kur'ân-ı Kerîm ve 'ulûmu'l-Kur'ân alanındaki bazı didaktik şiir eserleri; Dâvut Ömer Traore;¹⁶⁴ “Manzûmetu'l-'Ukyân fi 'Ulûmu'l-Kur'ân”, Ahmed Boly;¹⁶⁵ “Î'ânetu'l-Hayrân fi

¹⁶³ Boly Ahmed, *Şerhü Î'âneti'l-Hayrân fi Zabti'l-Müteşâbihi'l-Kur'ân*, 2007, s. 20.

¹⁶⁴ Dâvut Ömer Traore, Segou şehrinde 1975 yılında dünyaya gelen Dâvut Traore, 2000 yılında Medine-i Münevvere'de İslam Üniversitesi'nde lisans eğitimini, 2012'de Moritanya Novakşot Üniversitesi'nde yüksek lisansını bitirmiştir. Günümüzde Bamako'da Öğretmenlik Yüksek Okulu'nda, Touba Üniversitesi'nde ve Sahil Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olan Dâvut, Mali'de didaktik şiir yazarlardan biri olmuştur.

¹⁶⁵ Abdallah Boly'nın oğlu Ahmed, 1977 yılında Mali Cumhuriyeti'nin Koro şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası ise, Koro şehrindeki Sebilu'r-Reşâd isimli medresenin kurucusu ve müdürüdür. Babasının okulunda 1984-1990'a kadar eğitim gören Ahmed, 1993'te Segou şehrinde ortaokulu tamamlamıştır. Sonra Bamako'da Nehir Diolyba Lisesi'nden mezun olmuştur. Yurtdışında 2001'de İslam konferansına tabi olan, Nijer İslam Üniversitesi'nde İslam İlimleri Fakültesi'nde lisansını tamamlayarak mezun olmuştur. Fransa'da Strasbourg Üniversitesi'nde Doğu Araştırmaları Fakültesi'nde, İlahiyat Fakültesi'nde ve Eğitim Fakültesi'nde üç yüksek lisans bir arada tamamlamıştır. Ayrıca aynı üniversitede Akdeniz ve Doğu Çalışmaları Anabilim Dalında “Le soufisme au Mali du XIXème siècle à nos jours: religion, politique et société” çalışma konusuyla doktorasını tamamlamıştır. Bugün Bamako'da Sahil Üniversitesi'nde Arap Dili, İslam İlimler bölüm başkanı, Bamako Üniversitesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Günümüzde Mali'de didaktik şiir yazarların en meşhur olanı sayılmaktadır.

Zabti'l-Müteşâbihi'l-Kur'ân.” Bu konuyu daha kapsamlı bir şekilde derleyen kitap ise “*e’z-Zehîre fi şerhi resmi ve’d’-Dabt*” adlı kitaptır. Bu kitapta Kur’ân-ı Kerîm’de geçen kelimelerin, kaç kere geçtiği, nasıl yazıldığına kadar birer birer ayrıntılı bilgi verilmiştir. Diğer taraftan Bakara sûresinden Nas sûresine kadar mütaşabih/benzeyen ayetler ve bunun gibi hususlar irdelenmiştir.¹⁶⁶ Bu kitap hem Mali meclislerinde hem de Moritanya mahzaralarında okutulmaktadır.

2- Modern Eğitim Kurumları

Günümüzdeki Mali’de, Kur’ân-ı Kerîm eğitim-öğretimi eski eğitim meclisleri, camiler ve âlim evlerinde gibi yöntemler ile devam etmekle birlikte modern okul sistemi tarzındaki okullarla da eğitim yapılmaktadır. Medreseler/franko-Arap¹⁶⁷ adı altında eğitim faaliyetleri icra etmektedir. Bu medreseler/franko-Arap okullar Türkiye’deki imam hatip okullarına tekabül eder. İlkokul, ortaokul ve lise olmak üzere öğrenciler hem İslam dinine ilişkin dersleri hem de diğer okullardaki görülen matematik, fizik vs. dersleri görmektedirler. Eski usûlden bu modern usûle geçiş ise sömürgecilerin Mali’de gösterdiği eğitim faaliyetleri ile başlamıştır.¹⁶⁸ Fransızlar halk ile iletişim kurmak, Arapçayı kendi lehinde ve işlerinde kullanmak amacıyla modern Arapça okullar inşa ederek yeni bir sistem kurmuşlardır. Bu sistemin başarılı olduğunu gören bazı hocalar da eğitim meclisi yanında bu sistemi de kullanmaya başlamıştır. Fransızlar, Cenne şehrinde 1906 yılında ilk Arapça modern okulu kurmuştur. Bu yabancı program minvalinde Kays şehrinde Mahmud Bah (ö. 1398/1978) 1945 yılında Malili biri olarak bir okul kurmuştur. Ardından Sa’ad Toure (ö. 1418/1997) bu yolu takip ederek Segou şehrinde 1946 yılında aynı programda okul kurmuştur. Touba da el-Hac Modi Doucoure (ö. 1429/2008) 1958 yılında okul kurmuştur. Bu süreç devam ederek Mali’nin her tarafında bu tür okullar kurulup yaygın bir hale getirilmiştir. Bu okulların tarihçesi ve amacı itibariyle din eğitimi merkezli okullardır. Dolayısıyla ilk amaç Kur’ân-ı Kerîm’i okumayı öğrenme olmakla birlikte yüksek seviyede de Kur’ân-ı Kerîm tefsiri ve usûlü dersleri de görülmektedir. Bu tür okullar Mali Millî

¹⁶⁶ Larbas Abdul’l-Fatah Şinkiti, *e’z-Zehire fi Şerhi r-Resmi ve’d- Dabt ve Cedveleti’l- Mukri*, 2018, s. 7.

¹⁶⁷ Mali’de Medrese kavramı, modern okullar için kullanılmaktadır. (Türkiye’deki İmam Hatip okulları gibi) Meclis ise Türkiye’deki medrese manasında kullanılmaktadır. Franko-Arap denilmesinin nedeni ise eğitim dilinin Fransızca ve Arapça olmasıdır.

¹⁶⁸ Keita Mahamadou, *Mali’de Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara, 2021, s. 57.

Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır ve sayılarının yaklaşık üç bin olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁹ Bu modern okullar yavaş yavaş meclislere göre daha aktif bir hale gelmiştir.

Modern eğitim kurumlarının, Türkiye'deki İmam Hatip Okullarının dengi olduğunu söylenebilir. Hem din dersleri hem de fen dersleri işlenmektedir. İlkokulu; altı sene, Ortaokulu; üç sene, Lise; üç sene olmak üzere, süreç bu şekilde gerçekleşmektedir.

3- Hafızlık Merkezleri

Hafızlık merkezleri,¹⁷⁰ son zamanlarda Kur'ân-ı Kerîm eğitimi ve öğretimi alanında eğitim meclislerinin yürüttüğü faaliyetleri yürütmektedir. Hafızlık merkezleri, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleme konusunda zamanla meclislerin yerine geçmeye başlamıştır. Bu merkezler günden güne kurumsallaşarak sistematik bir yapıya kavuşmuştur. Hafızlık Merkezleri Birliği (İttihâdu'l-Merkiz ve Halakâtu'l- Kur'ân) adı altında iş birliği ve dayanışma içerisinde sorunları çözmeye çalışırlar. Dernek, ülke genelinde çocuklara Kur'ân-ı Kerîm'i ezberletmek ve onunla ahlaklanmak üzerine çocuklar yetiştirmeye çalışmaktadır. Bu tür okulların sayısının yaklaşık 230'a ulaştığı bildirilmiştir.¹⁷¹ Meclislerdeki eğitim genelde ücretsiz olurken merkezler ise ücretlidir.

Hedefler:

- 1- Güzel (tecvitli) bir şekilde öğrencilere Kur'ân-ı Kerîm'i öğretme ve ezberletmeye çalışmak,
- 2- Öğrencilere Kur'ân-ı Kerîm'i sevdirmek, yüceliğini anlatmak, Kur'ân-ı yaşamaya yönlendirmek,
- 3- Öğrencilerin, vakitlerini etkili bir şekilde değerlendirmelerini sağlamak, dünyevi ve uhrevî olarak faydalı işler yapmaya yönlendirmek,

¹⁶⁹ Kaba Imran, *eş-şi'ru'l-Arabi fi ġarbi'l-İfr. kiyye hilâla'l-karn 'işrna el-mlad*. Rabat İsesco, 2011, s. 51.

¹⁷⁰ Hafızlık merkezleri kavramı; Mali geleneğinde Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemeyi esas alan okullar için kullanılmaktadır. Genelde sadece hafızlık işi görmektedirler. Merkez; orta/yönetim yeri/ vb. anlamlara gelmektedir. Ancak Mali geleneğinde merkez, hafızlık için tahsis edilen kurumlar/okullardır.

¹⁷¹ İttihâdu'l-Merakiz ve Halakâtu'l- Kur'ân, Bamako, 2023.

4- Öğrencileri İslam kültürü ile tanıştırmak Hz. Peygamber Aleyhisselam başta olmak üzere İslam büyüklerini rol model olarak tanıtmak,

5- Güzel ve düzgün bir şekilde Kur'ân-ı Kerîm'i öğretebilecek kimseler mezun etmek.

Hafızlık merkezlerinin temel misyonu/görevi Kur'ân-ı Kerîm'i ezberletmektir. Bunun yanında bazen temel bilgiler de öğretilir, örneğin; İslam şartları, fikhî temel konuları, ahlak konuları, açık gizli Allah'a karşı muttaki olmak, kul hakkına riayet etmek... Bunların hepsinin Allah'ın rızası için olması gerektiği farkındalığını oluşturmak gibi konular ve değerler de öğretilir.¹⁷² Bu konuda Hz. Peygamber başta olmak üzere, Ashap-ı kirâm ve Selef-i Sâlih'ten örnekler alarak Kur'ân-ı Kerîm ile ahlaklanmak gibi hususlara önem verilmektedir.

Merkezlerde dersler bireysel olarak işlenmektedir. Her öğrenci kendi istidadına göre ders miktarı belirlemektedir. Dersler, Bakara sûresinden Nas sûresine doğru veya Nas sûresinden Bakara sûresine doğru işlenmektedir. Derslerde belli bir seviyeye gelince sağlama ve pekiştirme amacıyla bir sonraki süreye/cüze geçmeden önceki dersleri tekrarlama yapılır. Öğrencinin almış olduğu dersleri, pekiştirmiş olduğu kanaatine varıldığında ezberlediği derslerin tümü hocası tarafından dinlenir. Hoca dersi dinledikten sonra değerlendirme yaparak “yeni derse başlayabilirsin” der ya da “olmadı tekrarla” diyerek durum analizinin sonucunu öğrenciye aktarır ve onu yönlendirir. Bu durum sonucunda öğrenciler arasında rekabet söz konusu olabilir. Tabii ki bu tatlı rekabet öğrencilerin hafızlığının kalitesini de olumlu yönde etkilemektedir.¹⁷³ Hafızlık süresi genelde iki yıldan dört yıla kadar değişip başlangıçtan sonuna kadar her şeyi takip eden bir hoca bulunmaktadır.

4- Câmiler

Genelde farklı ilim alanlarında halkalar kurulur. Öğrenciler, bu halkalara katılarak ilim öğrenirler. Hocanın öğrencisine kattığı değerli bilgi ve deneyimlerden faydalanırlar. Hocalar, öğrencilerin öğrenme kapasitelerine ve ilgi alanlarına göre eğitim programlarını şekillendirirler ve öğrencilerin bireysel özelliklerini dikkate alırlar. Bu sayede öğrenciler, kendilerine özgü bir eğitim süreci yaşarlar ve öğrendikleri bilgileri daha kolay anlarlar. Bu aşamada eğitim,

¹⁷² İttihâdu'l-Merakiz ve Halakâtu'l- Kur'ân, Bamako, 2023.

¹⁷³ Soire Mouhammad, *Maşakilu'l-Marakiz e't-Ta'liye eleti Tu'âniha*, Bamako, 2023, s. 2.

genellikle dinî ilimler ve fıkıh alanlarında yoğunlaşır ve öğrenciler, ileri düzeyde Kur'ân ve hadis çalışmaları yaparlar. Ayrıca mantık, akide/kelam, tarih, edebiyat ve diğer ilgili alanlarda da eğitim alırlar. Mezhepler arasındaki farklılıkları ve ilmî tartışmaları öğrenirler ve bu sayede kendilerini daha iyi bir şekilde ifade edebilirler. Aynı zamanda öğrenciler, kendi hocalarını seçebilirler ve kendilerini daha iyi bir şekilde geliştirebilirler. Öğrencilere sunulan bu geniş imkânlar doğrultusunda her öğrenci kendi yetenekleri ve ilgi alanları doğrultusunda ilerleyebilir ve kendisini daha iyi bir şekilde ifade edebilir.

Camilerdeki derslerin en bariz özelliklerinden biri de serbest eğitim olmasıdır. Öğrencinin öğretmeninden aldığı eğitim, öğrencinin seçtiği kitaplar ve öğretmenin verdiği tavsiyeler üzerinden gerçekleşir. Öğrenci, kendi ilmi kapasitesi doğrultusunda ilerler ve öğretmenin yönlendirmeleri doğrultusunda çalışır. Bu aşama, öğrencinin kendi kendine öğrenme becerilerinin gelişmesine ve derinlemesine bir ilmi bilgi birikimi oluşturmaya olanak sağlar. Bu süreçte öğrenciler, öğrendikleri bilgileri hayata geçirerek uygulama fırsatı bulurlar ve kendi ilmi alanlarında uzmanlaşarak topluma hizmet edebilirler. Aynı zamanda camideki ders daha kolay ve yumuşak bir üslupta devam eder.

B. MÜFREDAT VE OKUTULAN BAZI KİTAPLAR

Arap Dil Bilgisi Kitapları:

Mebadiu's-Sarf; Saad Omar Toure (ö. 1997/1417).

E'd-Durûsu'n-Nahviyye; Saad Omar Toure (ö. 1997/1417).

el-Acurrûmiyye; İbn Âcurrûm Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed es-Sanhâci (ö. 726/1323).

Lâmiyyetu'l-ef'âl; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Endelüsî (ö. 673/1274).

Katru'n-nedâ ve bellu's-Sadâ; İbn Hişâm Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Hişâm (ö. 761/1360).

Şuzûrü'z-Zeheb; İbn Hişâm Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Hişâm (ö. 761/1360).

Muğni'l-Lebib; İbn Hişâm Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Hişâm (ö. 761/1360).

Mülhetü'l-i'rab; Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Harîrî (ö. 516/1122).

el-Elfîyye; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Endelüsî (ö. 673/1274).

Şerh İbn 'Akîl 'alâ Elfîyye İbn Mâlik; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. 'Akîl (ö. 769/1367).

Mâlkî bazı fıkıh kitapları:

Metü'l-Ahdari fi'l-'İbâdât 'Alâ mezheb imâm Mâlik; Ebu Zeyd Abdurrahman (ö. 1514/983).

Mukaddimetü'l-İziyye; Ebil Hasan Ali el-Maliki e'ş-Şazali (ö. 939/1533).

Risatü Ebi Zeyd el-Kayravani (ö.310 /922).

Muhtasaru'l-Halil; Halil b. İshak b. Musa Diyau'd-Din (ö. 776/1374).

el-Mudevvene; Sahnun b. Sa'id et'Tenuhi (ö. 240/855).

Usûlu'l-Fıkıh Kitapları:

Varaqâtu İmâmi'l-Haremeyn; Ebu'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085).

el-Muvâfaqât; İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtibî (ö. 790/1388).

Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübki (ö. 772/1370).

Dil ve Edebiyat Kitapları:

Kasidetü'l-Burda/Bur'a; el-Busiri (ö. 696/1295).

el-Hemziyye fi medh-i hayri'l-beriyye; Muhammed Sa'îd el-Bûşîrî (ö. 695/1296).

Cemheretu'l-lüga; İbn Düreyd Ebû Bekir Muhammed b. Hasan (ö. 321/933).

el-Kasidetu'd-dâliyye; Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasan el-Kelvezânî (ö. 510/1116).

Makâmâtü'l-Harîrî; Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Harîrî (ö. 516/1122).

Hadis Kitapları:

Metnü'l-'Arbanin e'n-Neveviyye; İmam Nevevi (ö. 676/1277).

Riyazu's-Salihin; İmam Nevevi (ö. 676/1277).

Buluğu'l-Meram; İbn Hecer el-'Askalani (ö. 852/1449).

el-Muvatta'; Mâlik b. Enes (ö. 179/795).

el-Câmi'u's-sahîh; Muhammed b. İsmâil el-Buharî (ö. 257/870).

el-Câmi'u's-sahîh; Müslim b. Hecâc (ö. 262/875).

eş-şifâ; el-Kâdi'l-İyâz b. Musa b. İyâz (ö. 544/1149).

Tefsir Kitapları:

Tefsîru'l-celâleyn; Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî (ö. 863/1459) ve Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505).

Tefsîru'l-Kur'ân al-'Azîm; Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-din bin Ömer bin Kesîr İbn Davud (ö. 774/1373).

Mali'de eğitim merkezleri, mescitler, medreseler, alim evleri, modern okullar ve hafızlık merkezlerinden oluşmaktadır. Bu merkezler, Mali'de Kur'an eğitimi, Arap dil bilimleri, fıkıh, hadis, tefsir vs. temel derslerdir. Genel olarak bu ilmî faaliyetler Mâlikî mezhebinin çerçevesinde yürütülmektedir. Geleneksel eğitim kurumlarında dersler, ağırlık olarak Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenme ve ezberleme, Arap dil ve edebiyatı, Mâlikî mezhebi fıkıh kitapları işlenmektedir. Bu uygulama nesilden nesile aktarılmıştır. Fıkhî ve kültürel kitapların pek çoğu onlar tarafından korunmuştur. Mali'de kültürel, fikrî ve ilmî hareketin savunulması konusunda çaba gösterilmesi, kültürel mirastan çeşitli birikimlere sahip olunmasını sağlamıştır.

Mali’de Kur’an-ı Kerîm eğitimi, klasik öğretim programı ve yeni düzenlenmiş öğretim programına dayanmaktadır. Klasik öğretim programında öğrenci belirsiz bir süre boyunca Arapça öğrenir, Kur’an okuma ve ezberlemeye başlar. Kur’an-ı Kerîm’i öğrendikten sonra fıkıh ve Maliki mezhebinin kitaplarına geçer. Sonra lügat, hadis ve tefsir gibi kitapları çalışmaya başlar. Bu yöntem Mali’nin en eski yöntemidir ve günümüzde hala kullanılmaktadır. Öğrenci bu yöntemde Arapça kitapları yerel dillere çevirirken öğrenir. Modern öğretim programı ise Mali Arapça eğitiminde en yaygın kullanılan yöntemdir. Öğrenci belli bir programı takip ederek ilkokuldan üniversiteye kadar ilerlerler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MALİ'DE KUR'ÂN VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

I- KUR'ÂN KIRAATI

A- Mali'de Yaygınlaşan Kıraat Vecihleri

Mali'de eskiden Verş (ö. 197/813) kıraati ve onun yanında Kâlûn (ö. 220/835) kıraati yaygındı. Kaynaklardaki icazet bilgileri ve bizatihi şahsımın büyüklerimizden gördüğüm üzere Kur'ân'ın, eskiden Verş ve beraberinde Kâlûn kıraatiyle okunduğu anlaşılmaktadır. Ancak son zamanlarda Verş kıraatinin yanında Hafs (ö. 180/797) kıraatiyle okunmaya başlamış olup hatta Hafs kıraatinin daha yaygın hale geldiğini söylemek mümkündür.

Toplumdaki bu tür değişimler, genelde birden fazla faktörle ilişkilidir. Dolayısıyla açıklanması zor olabilir. Bu durumun açıklanması zor olmakla birlikte kanaatimizce iki nedeni olabilir;

-Modern okulların çoğaltılması ve bu okullarda öğrenilen Arapça'nın Hafs kıraatiyle uyumlu olması,

-Verş kıraatinin fazla uzatmaları, orta sesleri (a ve e veya i sesleri arasında bazı sesleri içermesi) harflerin sesleri birbirine nakletmesi ve bunun gibi nice hususlardan dolayı öğrencilerin çoğu, Hafs kıraatine yönelmiş olabilmektedir. Bu sebeplerle açıklansa yahut açıklanmasa da Mali'de insanların zamanla Verş kıraatinden Hafs kıraatine geçtiği bir vakıadır.

Bu iki kıraat hakkında (Verş ve Hafs) öğrencilere ayrıntılı ve doğru bilgiyi öğretmek adına Abdu'l-Kadir Gecira "*el-Kâfi fi't-Temyiz beyne rivayetey Verş ve Hafs*" adı altında Mısırlı meşhur Kurra olan Muhammed el-Mütevelli'nin (ö. 1313/1889) konu ile ilgili Manzumelerini şerh etmiştir.

Burada bu kitabın müellifini tanıtmamın uygun olacağını düşünüyoruz:

B- Kıraatle İlgili Çalışmalar

Abdu'l-Kadir b. Tican b. Lalim Gecira 1967 yılında Mali Touba şehrinde dünyaya gelmiştir. Dayısı olan Muhammed Abdu'l-Kadir eğitim meclisinde eğitim almayı başlamış,

Kur'ân-ı Kerîm ezberlemiştir. İlkokul, ortaokul Daru'l-Kur'ân ve'l-Hadis'inde okumuştur. Sonrasında 1984 yılında Suudi Arabistan'a giderek lise ve Kur'ân-ı Kerîm bölümünden mezun olmuştur. Malezya'da yüksek lisans ve doktora yapmış, hâlihazırda Daru'l-Kur'ân ve'l-Hadis okulunda eğitim-öğretim başkanı olarak görev yapmaktadır.

Suudi Arabistan'da bulunduğu zaman zarfında, Şeyh Hikmet Beşir ve Abdullah al-Emin el-Şinkiti'den (İslam Üniversitesi Kulliyetü'l-Kur'ân dekanı) tefsir okumuş, ana dilinde tefsir yapan Muhammed el-Beşir'in tefsirinin tamamını dinlemiş, Muhammed el-Ami el-Sinkiti'den Usûlü't-Tefsir dersi almış, Ahmed Abdullah el-Zahrani'den (eski Kur'ân Kulliyet dekanı) konulu tefsir dersi almış, On Kıraati, resm (Kur'ân'ın yazılışı), dabt gibi ilimlerde, Abdü'l-Aziz el-Zayyat, Abdü'l-Rafi Rıdvan, Mahmud al-Sibavayh al-Badavi, Abdü'l-Halik gibi alimlerden ders almış, bunların hepsi kıraat şeyhleridir. Medine'deki Kral Fahd Matba'a'sında Kur'ân-ı Kerim'in tashih üyelerindendir.¹⁷⁴ Gecira, bu âlimlerden aldığı ilimler çerçevesinde bu kitabı şerh etmiştir.

Gecira'nın "*el-Kâfi fi't-Temyiz beyne rivayetey Varş ve Hafş*" in şerhindeki yaptığı işler:

Manzumenin sözcüklerinin tahkikini yapmak, bazı kelimelerin doğru okunmasına yardımcı olmak için harekelemek, kelimelere ve kavramlara açıklık getirmek, beyitleri açıklamak, Varş ve Hafş'ın farklı olduğu konulara, okuyuşlara ışık tutmak, kıraat âlimi olan imam Şâtıbî'nin (ö. 624/1227) *Hirzü'l- Amânî ve vechü't-Tehânî fi'l-Kıraati's-Sab'ı* adlı eserinden şevahit/referans göstererek açıklamaktır. Buna ek olarak da "furş" terim adı altında Bakara sûresinden Nas sûresine kadar Varş ve Hafş'ın birbirinden farklı olduğu hususlarını sırayla ve örnekleri ile anlatmıştır.¹⁷⁵ Böylece hem ilmi-akademik bakımdan güvenilirlik sağlanmış hem de öğrencilerin anlama ve kavramaları kolaylaştırılmıştır.

Bu kitabı okuyan öğrencilerin Arapça seviyeleri genel olarak yüksek olmadığı için, Şârih/Gecira yoğun olarak kelimeleri sade ve kolay bir şekilde açıklamaya çalışmıştır.

¹⁷⁴ Gecira Abdu'l-Kadir, *el-Kâfi fi't-Temyiz beyne rivayetey Varş ve Hafş*, touba, Muessetu Gecira, 2012, 5.

¹⁷⁵ Gecira Abdu'l-Kadir, a.g.e., 4.

II- KUR'ÂN TEFSİRİ

Kur'ân-ı Kerim'i açıklamaya, yorumlamaya dair çabalar Peygamber (s.a.v)'in döneminden günümüze kadar hiçbir zaman sona ermemiş; farklı yöntemler ve yaklaşımlar ile devam etmiştir.¹⁷⁶ Tefsir ilminin Kur'ân-ı Kerim'in vahyiyle başladığı ve Resûlullah'ın Kur'ân'ı tebliğ etmesi ve Cenâb-ı Hakk'ın şu buyruğuna göre tefsir etmesiyle bu ilmin öncüsü olduğu bilinmektedir: (وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ) “*İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik.*”¹⁷⁷ Sahabe ve tabiler devrinde tefsirde artan ilmî faaliyetler, bu alanda asırlar boyunca müfessirler tarafından tasnif edilmiştir.

Mali'de tefsir çalışmaları, tarihi kökeninin doğası, ne zaman ve nasıl olduğu hakkında sorular ve sorgulamalar Mağrib-i İslam'a sevk edilmektedir. Mali, bir Mağrib-i İslam parçası olmasından dolayı, onun ilmî ve kültürel¹⁷⁸ faaliyetler konusunda Mağrib'le ilişkileri bulunmaktaydı.¹⁷⁹

Mağrib-i İslam'da tefsirin ortaya çıkışı, doğu ile farklılık göstermektedir. Doğuda tefsirin ortaya çıkışı, oluşum ve şekillenme olarak gerçekleşirken Batı İslam coğrafyasında ise telakki, eklemeler ve şerhler şeklinde ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰

Mağrib-i İslam'da tefsirin yazılması, farklı zaman dilimlerinde üç ayrı aşamadan geçmiş ve her aşama diğerlerinden bağımsız olarak ilerleyen bir ilim özelliği taşımıştır. En son aşamaya, yani telif aşamasına ulaşmıştır. Mağrib-i İslam âlimleri, sadece sırf telif ve yazmak için yapmıyorlardı. Aksine, gerekli ve faydalı olanı aşmamaya ve gereksiz eklemeler yapmamaya özen gösteriyorlardı. Bu aşama şunlardır:

İlk aşama: Oluşum aşamasıdır; tefsir ilmi ikinci ve üçüncü hicri yüzyıllarda yazıya dökülmeye başlamıştır. Bu sahada bilinen ilk tefsir âlimi, Tunuslu Yahya b. Sellam el-

¹⁷⁶ Serinsu Ahmet Nedim, *Tefsir Tarih Atlası ve Uygulama Haritaları*, Ankara, Grafik Yayınları, 2019, 92.

¹⁷⁷ Nahl, 16/44.

¹⁷⁸ Bunun bir örneği Mansa Musa'nın hac yolculuğundan dönerken beraberinde getirdiği mimari mühendis olan İshak Endülüslüydü.

¹⁷⁹ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya, Mektebetu Ayoma, 2022, s. 43.

¹⁸⁰ Fahd Rumi, *Menhec Medresu Endelüsiye fi't-Tefsir Sifatuhu Hasaisuhu*, Suudi Arabistan, Mektebetu Tevbe, 1997, s. 7.

Keyravani'dir (ö. 200/816). Aynı zamanda günümüze ulaşan ilk tefsirlerden olma vasfını da taşımaktadır.

İkinci aşama: Rivayet ve senetlerin tespit (adl, cerh, sahih, da'ifvs.) edilmeden sadece rivayetlere dayanma aşaması; dil ve kıraatlere önem vermeye birlikte bu aşama V. yüzyılda gelişmiştir. Bu aşamanın özelliği, uzun rivayet senetlerinden kurtulup haberlerin özünü nakletmeye bağlı kalmıştır.

Üçüncü Aşama: Telif ve Geliştirme Aşaması; bu aşama, hicri VI. ve VII. yüzyıllarda Endülüs'te tefsir alanında büyük bir yükseliş dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Endülüslü tefsirci İbn Atiyye (ö. 546/1151) tefsiri olan "*el-Muharerü'l-Vecîz*"i kaleme almıştır. Ayrıca İbnu'l- Arabi (ö. 543.1149) "*Ahkâmu'l-Kur'ân*" adlı önemli bir tefsir yazmıştır.¹⁸¹ Muhammed b. Rizk, bölge müfessirler ve eserlerine ilişkin uzun bir listeyi oluşturarak ayrıntılı bilgi vermiştir.¹⁸²

Genel olarak bütün Mağrib'le ilgili bu kısa girişten sonra Mali'de tefsir bahsine girebiliriz.

A- Tefsir Anlayışı ve Tefsirle Hedeflenen Amaçlar

Mali'de tefsir çalışmaları, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Allah'ın muradını anlamayı hedeflemektedir. Bu, en temel ve en önemli ihtiyaçlardan biridir; çünkü Allah'ın muradını bilmeden Kur'ân'ı yaşamak mümkün değildir. Özellikle Müslümanlar, toplumsal düzenlemeyle ilgili ayetleri uygulama, İslami hükümler ve ilahî emirleri yerine getirme sorumluluğuna sahiptir. Bu nedenle, Allah'ın kelimelerinden maksadını anlamak büyük bir öneme sahiptir.¹⁸³

Dünya tarihinde, bir milletin İslam milleti gibi kısa bir sürede medeniyet kurması az görülen bir durumdur. Bu, toplumların ve halkların yaşamı için oldukça kısa bir süredir. Yaklaşık otuz yıl süren bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu da Kur'ân'ın anlaşılması ve uygulanması sayesinde.¹⁸⁴ Bir toplumun yükselmesi ve ilerlemesi için Allah'ın sünneti, kanunları anlayan ve uygulayan kimseler için şarttır. Mali'deki âlimler Allah'ın

¹⁸¹ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya: Mektebetu Ayoma, 2022, s. 48.

¹⁸² Muhammed b. Rizk, *e't-Tefsir ve'l-Mufessirun fi Garb Afrikiya*, Kahire, 2005.

¹⁸³ Ganaim Muhammed Nabil, *Buhusun ve Nemazic Fi't-Tefsir el-Mevdu'i*, Daru'l-Hidaye li Tabi' ve Naşr, 1900, s. 30.

¹⁸⁴ Mustafa Muslim, *Mebahis fi't-Tefsir el-Mevdu'i*, Demeşki: Daru'l-Kalem, 2000, s. 7.

kelamı olan Kur'ân'ın anlaşılması, uygulanması ve açıklığa kavuşturulmasına hizmet ve gayretler içinde olmuştur. Malili âlimler, tefsir alanında çoğunlukla doğrudan aktarma sözlü yöntemleri kullanmışlardır. Bunun yanında da bazı âlimler, Kur'ân'ın bir kısmını tefsirini yazma ve derleme yoluna gitmişlerdir. Bu âlimler arasında Kur'ân'ın kelime ezberini koruyanlar olduğu gibi, dil ve anlamının korunmasına, açıklanmasına ve tefsirine odaklananlar da var olmuştur. Ancak burada, onların tefsir kültürü ve anlayışı nasıldı, tefsirle olan ilişkileri neydi ve bu ilişki hangi sonuçlara işaret ettiği gibi hususları kısaca ele alarak Mali'de tefsir kültürü ve anlayışını net bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız.

Mali halkının tefsir anlayışına ilişkin bu konuyu anlamak için, bir yandan konuyu kapsayabilmek, diğer yandan da koşulları ve durumları bilmek önemlidir. Tefsirin neden şifahî olarak geliştiği şu şekilde açıklanabilir. Burada yazılı tefsirin olmayışının bazı faktörleri şunlardır:

1- Ezber ve aktarmaya dayalı geleneği: Mali'de, yazı ve derleme araçlarının sınırlı olması ve genel olarak yazılı çalışmalardan uzak olmaları nedeniyle aktarma ve ezberlemeye dayanıyordu.

2- Tefsirden vebâl altına girme korkusuyla uzak durma: Bu durum genelde müfessirlerin çoğunun yaşadığı bir hâldir.¹⁸⁵ Bunun sebebi, Kur'ân hakkında kişisel yorum yapmaktan kaçınma konusunda uyarıcı hadisler mevcut olmasındandır. Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Kur'ân hakkında kendi fikrini veya bilmediği bir şeyi söyleyen, kendi yerini Cehennem'de hazırlasın.”¹⁸⁶ Çünkü bu, kendisine bilmediği bir şeyi dayatmaktır ve emredilen şeyden başka bir şeyi takip etmektir. Tefsirden çekinme/heybet, Kur'ân ve ilmiyle ilgilenenlerin çoğunluğunu etkileyen belirgin bir özelliktir.¹⁸⁷ Bu heybetin Mali'deki tefsir alanını etkilemesi, tefsirin gecikmesine ve nadir olmasına sebep olmuştur.

Mali'de ilmî kültürel hayatı ele alan kaynaklardan, öğrencilerin başarısı ve rekabeti için Kur'ân ve ilimlerini öğrenmeye çalıştıkları görülmektedir. Tefsiri yazma şeklinde bir eğilim olmadan sadece nakletmekle sınırlıydı. Öğrencilerin Kur'ân tefsirine ulaşmak için son aşamada olması bir talebe tefsir dersleri tamamlayınca genel öğrenim faaliyetler sanki bitmiş gibi havası oluşması bu da diğer bir faktördür. Tefsir dersini tamamlayan bir talebe artık üst düzey bir

¹⁸⁵ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijerye: Mektebetu Ayoma, 2022, s. 52.

¹⁸⁶ Tirmizi, *Ebvâb Tefsiri'l-Kur'ân*, 1. Bab, 2951.

¹⁸⁷ İbn Aşur, *e't-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus, Daru't-Tunuisye li'n-Naşr, 1983, c. 1, s. 6.

pozisyona gelmiş olur. Derecelerini alırken Kur’ân ezberi ve diğer bilimlerde olduğu gibi meseleleri ustalıkla anlamaya çalışırlar. Tefsir konusunda aynı ilgi ve ciddiyeti göstermişlerdir. Diğer bilimler için kitaplar yazılmış, şerhler yapılmış ve özetlenmiştir. Ancak tefsir konusunda, belli bir kaynağa dayanılarak yetinilmiştir. Bunun bir örneği; Ahmed Baba (ö. 1036/1627) Tefsiru'l-Celâleyn tefsirini hocası olan Muhamad Bagayogo (ö. 1001/1593)'ya okuduğunu ve yorumladığını ifade etmiştir. Öğrencisi Ahmed b. Muhammed Fahdi el-Tuvani (ö.?)¹⁸⁸ ise Tefsiru'l-Celaleyn'i iki yıl boyunca iki defa okuduğunu belirtmiştir.¹⁸⁹

3- Tefsir, talebelerin değil de âlimlerin arasındaki bir kültür, özel bir alan olarak düşünülmüştür. Tefsirle ilgilenmek, fıkıh, usûl ve dil bilimleri gibi alanlarda uzmanlaşmış; aynı zamanda vakur, güzel ahlaklı bir yaşam süren kişilerin yapabileceği bir şey olarak algılanmaktadır. Bu kimseler, Allah'ın kitabına bakma hakkına sahip olabilir. Ancak bu seviyeye ulaşmayan birinin, Allah'ın kitabını açıklama, yorum yapma hakkına sahip olmadığı gibi anlayışlar yaygındır.¹⁹⁰ Bu koşulları yerine getiren kişiler genellikle azdır ve zorlukla sağlanır; çünkü tefsiri, özel ilmi seviyeye sahip kimselere bırakır. Bu da onu Mali'de nadir bir durum haline getirmiştir.

Tüm bunlar, Mali halkının tefsir ile sözlü ilişki olması, bazı haklı ve mantıklı açıklamaların bulunmasından anlaşılmaktadır. Sözlü yönteme dayanmalarının nedenleri veya gerekçeleri; okuryazarlık oranının az olması, yazma ve derleme araçlarının sınırlı olması, Mali kültüründe sözlü etkinin olması ve bunların yanında maddi faktörlerin de önemli rolünün bulunmasıdır.¹⁹¹ Bu açıklamalar mantıklı olsa da tefsir yazmamak için yeterli bir sebep olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü bu sebepler olmakla birlikte diğer alanlarda eserler yazıldığı görülmektedir. Mali'de tefsirle hedeflenen amaçlar:

Âlimlerin Kur’ân'ı tefsir etmekle amaçladıkları hususlardan biri de toplumun sorunlarına çözüm üretme, sorularına cevap verme ve din hakkında bilgi verme gibi hususlardır. (أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ) “Hiç yarattığını bilmez mi? O, (lütuf ve ihsan sahibi, en küçük şeylere ilmiyle nüfuz edip haberdar olandır.”¹⁹² İnsanı yaratan ve her şeyden haberdar olan

¹⁸⁸ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü'sh-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut, Daru'l-Garb el-İslami, 1981 adlı eserinde 35. sayfada Ahmed b. Muhammed Fahdi el-Tuvani, hocası Ahmed Baba (ö. 1036/1627), ama kendi (Ahmed b. Muhammed Fahdi el-Tuvani) vefatı hakkında bilgi verilmemiştir.

¹⁸⁹ Baba Ahmed, *Nilu'l-İbtihac Bitatrizi'l Dibac*, Libiya, Vaaz ve Davet Yayınevi, 1989, Kifay s. 340-343.

¹⁹⁰ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya, Mektebetu Ayoma, 2022, s. 54.

¹⁹¹ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya, Mektebetu Ayoma, 2022, s. 54.

¹⁹² Mülk, 67/14.

Allah'ın indirdiği kitabın ışığında, insanların sorunlarına çözüm getirme faaliyetleri, makbul ve gerekli bir yoldur. Bu sebeple toplumun doğru yoldan sapmaması için, toplumun meselelerine yönelik cevapları ve çözümleri üretmeye çalışmaları, tefsir faaliyetlerde önemli yer tutmaktadır. Mali'de tefsirciler, devamlı bir şekilde şifahi olarak tefsir yapıyor olmalarından, doğal olarak toplumun gündemini takip eder ve görüşlerini beyan ederler.

B- Tefsirin Ortaya Çıkışı

Tefsir literatüründe, tefsir ile ilgili farklı tanımlar, açıklamalar vs. gibi hususlar hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmiştir.¹⁹³ Tefsir, bir disiplin midir, konusu nedir? gibi tartışmalar da kaynaklarda yer almaktadır.¹⁹⁴ Bu çalışmada tefsir ile ilgili yapılan tanımlara, açıklamalara ve tartışmalara girmeden, Mali'de tefsir sahasındaki çalışma ve faaliyetleri doğrudan ele almak istiyoruz.

Mağrib-i İslam'ın Tunus ve Endülüs gibi yerlerinde, tefsirin ortaya çıkışı açısından zamanını ve olgunluğunu belirlemek ve tespit etmek herhangi bir sorun teşkil etmezken Mali'de tefsirin ortaya çıkışı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Mali tefsirinin gerçek başlangıcını araştıran kişi, bu dönemin zaman dilimini belirlemede zorluklarla karşılaşır. Bu durum, Mali'deki tarihçelerin, el yazmalarını vs. belgeleme sürecini henüz tamamlamamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Mali'deki el yazmalarını tahkik etme işlemlerinde gerekli çalışmaların yapılmaması ve öte yandan Mali'nin el yazmalarının sömürgecilik hamlelerinin neticesinde dünyanın farklı ülkelerine dağılmasıdır. Buna rağmen, Mali'de tefsir çalışmalarının ortaya çıkışını iki aşamalı şekilde anlatmak mümkündür:

1- Şifahî Tefsir

Mali'nin İslam'la tanışması tefsirin belirtilerini taşıdığı söylenebilir. İslam davası, bu bölgelere Kur'an ve Sünnet'in değerli öğretileri yayılmak üzere gelmiştir. Tefsiri, Kur'an'dan ayırmak zordur. İslam davası, Kur'an-ı Kerim ve Peygamber'in sünnetine dayanan dini bir davadır. Âlimler, İslam'ı yaymakta ve Allah'ın dinine girenlerin Kur'an'ı öğrenmelerine ve anlamalarına yardımcı olup hükümlerini ve amacını açıklamaktadırlar. Bu durum tefsiri

¹⁹³ Bkz. Ögmüş Harun, *Muhadaratun fi 'ulumi'l-Kur'an ve Tarihi't-Tafsir*, İstanbul, 2014, s. 105.

¹⁹⁴ Bkz. İbn Aşûr, *e't-Tahrir ve't-Tanvi*, Tunus: Daru't-Tunuisye li'n-Naşr, 1983, c. 1, s. 10.

gerektirmektedir. Ayrıca Mali'nin tefsirle olan ilişkisinin yoğun bir şekilde sözlü/şifahi olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹⁵ Kur'ân, hemen hemen tüm camilerde şifahi anlatılarak açıklanmış ve bu da İslam'ın bu bölgeye girişinden günümüze kadar devam etmiştir.

2- Yazılı Tefsir

Yazma Dönemi, araştırdığımız kadarıyla Mali'de Kur'ân-ı Kerîm'in kâmil/tam bir tefsiri bulunmamakla beraber belli bir kısmı; sûre, ayet, konu vb. tefsirler söz konusudur. Tefsirin ortaya çıkışını, özellikle sözlü anlatımını belirlemek büyük zorluklar içermektedir. Ancak, yazma döneminin akademik anlamında belirlenmesi daha da zordur. Tefsirin ortaya çıkmasında ve gecikmesinde etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. Bu etkiler hâlâ bu noktada da etkili olmaktadır: Mali'de tefsir, sözlü anlatımının İslam'ın gelmesiyle ortaya çıktığı öne sürülmüş olsa da yazma ve yazarlık faaliyetinin hicri X. yüzyılda ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹⁹⁶ Bu nedenle, yazma döneminin ortaya çıkışının başlangıcı olarak bu tarih kabul edilebilir.

C- Tefsir Metotları

Mali'deki eğitim-öğretim için kullanılan müfredat ve öğretim yöntemleri, tefsirin amaçlarına ve hedeflerine ulaşmak için de kullanılmıştır. Öğretim yöntem ve teknikleri, öğrencilerin farklı düzeyleri göz önüne alınarak seçilmektedir. Bu nedenle, öğrenim müfredatları ve öğretim yöntemleri dersin içeriğine ve öğrencilerin ihtiyaçlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Bu yöntemler bazen hocasının inisiyatifine göre bazen öğrencinin istidadına göre farklılık gösterebilir.

Bu bağlamda, Mali'de genel olarak hangi yöntemlerin kullanıldığı şu şekilde özetilebilir:

1-Arz/Sunum Yöntemi: Bu yöntemde öğrencinin derste kitabı okuması ve şeyhin/hocanın, okunanın doğruluğunu kontrol etmek için takip etmesi gerekmektedir. Mali'de bu yöntemin kullanıldığını gösteren bazı ilim şahsiyetlerinin bahsettiği örnekler vardır, örneğin Ahmed Baba (ö. 1036/1627), hocası hakkında bilgi vererek "Hocama '*Muhtasru'l-Halil*'i iki kere okuyup tamamladım." şeklinde ifade etmiştir.¹⁹⁷ Bu yöntem hâlâ etkin bir şekilde

¹⁹⁵ Muhammed b. Ebi Şenb, *el-Medrestu e's-Sealibiyye*, Cazair, 1914, s. 66.

¹⁹⁶ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya, Mektebetu Ayoma, 2022, s. 49.

¹⁹⁷ Sa'di Abdur- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris Librairie d'Amérique et d'Orient Yayınları, 1981, s. 54-57.

kullanılmaktadır. Ayrıca başarılı ve belli bir seviyeye gelen talebelerin kullandığı bir metottur. Kendi kendine ilmî kitaplar okuyabilme ve tahlil edebilme yetisine sahip olmakla birlikte hocasına arz ederek kontrol eder.

2- Şerh/Açıklama Yöntemi: Bu yöntemde öğretmen/hoca, derste kitabı öğrencilere okur ve içindeki belirsizlikleri ayrıntılı bir şekilde açıklar. Ayrıca yorum ve dikkat gerektiren konuları vurgular, tartışmalı konuları ve ilim adamlarının görüşlerini sunar ve araştırmaları ve çalışmaları sonucunda elde ettiği sonuçları aktarır. Bu yöntem, Mali'deki camilerde tefsir derslerinde kullanılan bir yöntemdir.

3- Semâ'/Dinleme Yöntemi: Bu yöntemde öğrenci, hocasının sözlerini dinler. Hoca, bilgisini aktarır ve öğrenci onun konuşmasını ya hocasının hafızasından ya da kitaptan dinler. Bu yöntemin, birçok Batı Afrika ülkelerinde özellikle Mali ve Moritanya'da çöllerde, belgelemeye kıyasla hafızaya daha fazla dayandığı bilinmektedir.¹⁹⁸ Ayrıca görme engelli öğrenciler bu yöntem sayesinde âlim olabilirler. Bu genel hatlarıyla hemen her ders için kullanılan bir metottur.

Mali'de tefsir derslerine gelince kaynaklarda, akademik anlamda tefsirin ele alındığına dair çok az bilgi bulunmaktadır. Bu durum, araştırma ve çalışma düzeyinde bazı sorunları beraberinde getirmiş ve bazı insanların sorular sormasına yol açmıştır. Bu sorular, tefsir alanında uzman kişilerin varlığı, tefsirle ilgili eserlerin olup olmadığı, müfredatları ve bu konuda neden kaynakların kültürel ve ilmi/bilimsel açıdan nadir bahsettiği gibi konulara dikkat çekmektedir.

Mali'de kültürel ve ilmî yükseliş sırasında, öncelikli olarak Arapça ve Mâlikî fihhıyla daha fazla ilgilenilmiştir. Dil kuralları, temelleri, yorumları, özetleri, açıklamaları ve yazımıyla ilgili; ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz etme, tecvit ve düzenleme konusunda da önemli bir vurgu yapılmıştır. Tefsir ve hadis ilgisi, önceki ilim dallarından daha düşük bir seviyede idi; ancak bu, tefsiri tamamen ihmal ettikleri anlamına gelmez. Kaynakların göz ardı edilmesi ve yöntemlerinin ve müfredatlarının sunulmamasının nedeni genellikle, Mali'nin tefsir müfredatlarının genellikle belirli bir kitabın seçimine dayanması ve bu kitap üzerinden çalışma yapılmasıdır. İlk olarak kitabın ezberlenmesi, ardından anlamlarının anlaşılması şeklinde

¹⁹⁸ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama 'i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, s. 30.

ilerlenir. Ancak bu, tefsir için pek çok mümkün olmamıştır. Tefsir dersinin diğer müfredatlardan biraz farklı ve özgün bir yöntemle sahip olduğunu düşündürmektedir.

Mali’de özellikle tefsir dersinin nasıl olduğu veya müfredatı, yani buna nasıl ulaşıldığı şu şekilde anlatılabilir:¹⁹⁹

a- Kimileri, belirli bir konuyu açıklayan bir hoca dinlemekle yetinir. Bu yöntem genellikle Ramazan dışındaki haftalık derslerde kullanılır ve genellikle Arapçaya hâkim olan hafızlara yöneliktir. Müfessir belirli bir konuya, örneğin inançlar ve kıssalar veya hükümler gibi konulara odaklanır. Aynı anlamı taşıyan ayetleri veya müteşabih ayetleri bir araya getirir, ardından bu ayetlerin açıklamasını yapan hadisleri, usûl-i fıkıh, usûl-i tefsir ve dil bilgisi gibi konular bazında inceler. Bu tür tefsir günümüz dili ile “Konulu Tefsir” olarak adlandırılabilir;

b- Kimileri belirli bir müfessiri seçer ve toplumu ilgilendiren konuları, örneğin hüküm ayetlerini açıklar. Bu genellikle camilerde, akşam namazı ile yatsı namazı arasında veya yatsı namazından sonra yapılır;

c- Kimileri ise Kur’ân sûrelerini takip ederek Bakaradan Nas sûresine kadar tefsir eder. Bu yöntem Ramazan ayında camiler ve eğitim meclislerde uygulanır ve çoğu müfessir Ramazan ayında tefsiri tamamlar, ancak bazıları Ramazan ayında tamamını tamamlamaz ve bir sonraki yıla (yani bir sonraki Ramazan’a) kadar bekler. Türkiye’de olduğu gibi Ramazan ayında camilerde Kur’ân mukabeleleri nasıl yapılıyorsa, Mali geleneğinde Ramazan ayında camilerde, eğitim meclislerde, âlim evlerinde Kur’ân-ı Kerîm tefsir faaliyetleri gerçekleşir ve bu uygulama eskiden günümüze kadar devam etmektedir.

Genelde sabahtan (saat dokuz/on gibi) öğleye kadar veya ikinci namazından iftara kadar icra edilir. Ayrıca yıl boyunca haftada belli günde tefsir yapanlar da çok sayıda bulunmaktadır. Tamamlanınca tekrar başlar;

Bu anlamda Kur’ân’ın tefsirinin tamamı kasetlerde, DVD, YouTube ve benzer platformlarda çok sayıda bulunmaktadır. Örneğin Sebenikoro Mescid-i Rahman imamı olan Muhammad Mahi Ouitara her cuma gününde Kur’ân tefsiri meclisi yapar, tefsir hatmi tamamlanınca tekrar başlar, bu, sene boyunca bu şekilde devam etmektedir.²⁰⁰ Türkiye’de buna

¹⁹⁹ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya: Mektebetu Ayoma, 2022, s. 59.

²⁰⁰ Ouitara Muhammad Mahi, Bakara Sûre Tefsiri, <https://youtu.be/26weG3SJbXQ>, 01,06,2023.

örnek verecek olursak Abdurrahman Ateş, Safvet Bakırcı ve Ali Küçük Hoca'nın (ö. 1438/2017) *Besâirul- Kur'ân* tefsiri örnek olarak verilebilir.²⁰¹

d- Kimileri eğitimlerinde belli seviyeye geldiklerinde, belirli bir hocayı tercih ederek Fatiha'dan Nas suresine kadar, ayet ayet tefsir ederek tamamlarlar. Bu yöntem daha ilmi, daha derin incelemeleri, Ulûmu'l-Kur'ân konularını irdelemeleri içerir ve profesyonel bir şekilde gerçekleştirilir.²⁰² Mali'de tefsir faaliyetleri, farklı yöntemler ile bu şekilde gerçekleşmektedir.

D- Tefsirle İlgili Faaliyetler

Mali'de, farklı alanlarda çalışmalar yapmış birçok eser kaleme alan ilim insanları olmuştur. Kimisi dil bilimleri hakkında, kimisi fıkıh hakkında, kimisi tarih hakkında, kimisi de Kur'ân ve ilimleri gibi alanlarda eserler yazmışlardır. Burada genel olarak İslam eğitimi, İslam kültürü ve özellikle tefsir ve ilimlerine ilişkin bazı ilim insanları hakkında bilgi vereceğiz.

²⁰¹ Son asırda öne çıkan tefsir yöntemlerinden biri de “Mesaj Odaklı Tefsir” yöntemidir. Müfessir, tefsirini yapmaya çalıştığı ayetlerin, günümüz insanına ne demek istediğini, hangi mesajları verdiğini, fertte veya toplumda hangi etkileri ve değişimleri gerçekleştirmeye çalıştığını her fırsatta dile getirir, ayetlerin sadece ne dediğini değil aynı zamanda ne demek istediğini hangi problemlere çözüm olabileceğini ortaya koymaya çalışır. Mesaj odaklı tefsir anlayışıyla yazılmış olan bir eser de merhum Konyalı Ali Küçük Hoca'nın (ö. 1438/2017) “*Besairul-Kur'ân*” adlı tefsiridir. 1953'te Konya'da doğan ve daha lise yıllarında Arapça ve Türkçe kaynaklardan Kur'ân'ı ve hadisleri tetkik edip anlamaya çalışan Ali Küçük, öncelikle Kur'ân'ı bir kulluk kitabı, bir hayat rehberi olarak görmüş ve ona bu bakış açısıyla yaklaşmıştır. İlahiyat eğitimini de alarak yetkinleşen Ali Küçük, eldeki kaynaklardan istifadeyle anlamaya çalışmıştır. Bu aşkla çalışmalarına devam eden Ali Küçük, ders halkalarına devam eden dostlarının ve öğrencilerinin talepleri üzerine tefsir sohbetlerinin ses kaydını yapmış, onlarca kasete kaydedilen sohbetler, radyolarda yayınlanmış ve nice evlere girmiştir. Bu tefsir sohbetleri hocanın arzuladığı şekilde Kur'ân'ın mesajının topluma ulaşması ve insanların hayatında olumlu değişimlerin yaşanması yolunda çok güzel neticeler doğurmuştur. Daha sonra çevresindeki birçok kişinin bu sohbetleri bir tefsir kitabına dönüştürmesi ve böylece okumayı arzu eden insanların istifadesine sunması yönündeki ısrarlı teklifler üzerine Ali Küçük Hoca “*Besairu'l-Kur'ân*” oluşturma işine bir grup öğrencisinin de yardımları ile başlamış, basit bazı tashihlerin ardından 2003 yılında ilk baskısı yapılarak “*Besairu'l-Kur'ân*” tefsiri böylece ortaya çıkmış olmuştur.

²⁰² N'çele Beşir, <https://youtu.be/I8gyj274Zfs>, erişim tarihi; 19/06/2023.

1- Muhammed Baba bin Mohammed el-Amin bin Habi Timbukti'nin Tefsiri

Muhammed Baba (ö. 1014/1606) Mali tarihinde hayatını ilme adanmış âlimlerden biridir. Özellikle Kur'ân, tefsir, ulûmu'l-Kur'ân ilimlerinde büyük bir alana sahip olan kişilerden biridir. Muhammed Talip Berteli “*fethü’ş-Şekur fi Marifeti ‘Ayan ‘Ulama’i’t-Tekrur*” adlı eserinde onun hakkında şunları söylemiştir: “O (Allah rahmet etsin) Farklı alanlarda ilime sahip olmuş iyi bir tecrübe ve özgün ifadelerle sahip bir kişiydi. İlimde uzmanlaşmış, Fakîh Abdurrahman bin Fakîh Mahmud’dan bilgi edinmiş, Fakîh Muhammed el-Venkri’nin ilim meclislerine katılmış, nahiv ve kelam/akide dersleri almıştır. Nahiv konusunda Seyyid Ahmed’in yanında uzmanlaşmış, Fakîh Mohammed bin Mohammed Kire’nin, Sankore Camii’nde kâdılık ve müderrislik görevi üstlendiğinde ondan ilim dersleri almış, Seyyid bin Abdulmolla el-Cemmal’dan Varş ve Kâlûn kıraatini almıştır. Muhammed Baba, birkaç eseri kaleme almıştır. Bazıları; “*el-Minehi’l-Hamide fi şerhi’l-Faride*” adı altında hadis alanında Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-Elfiye*’sini şerh etmiştir. Harîrî’nin (ö. 516/1122) “*Makâmât*”ına ilişkin çalışmalar yapmış, hicri 1014 yılında vefat etmiştir.”²⁰³ Görüldüğü gibi Berteli’nin anlattığına göre, Muhammed Baba’nın farklı alanlarda âlim olmasının yanı sıra tefsir alanında da âlim olduğu anlaşılmaktadır.

2- Ahmed Baba'nın (ö. 1036/1625) Tefsiri

Ahmed Baba, kendisinin kaleme aldığı “*Nil el-İbtihac bi Tatrız el-Dibac*” eserinde Ebu'l Abbas Ahmed Baba bin Ahmed bin Ömer bin Muhammed e't-Tekruri e's-Sanhaci e't-Tinbukti el-Mâlikî'dir şeklinde bahsetmiştir.²⁰⁴ Ahmed Baba, Mali'nin meşhur ilim insanlarından biridir. Timbuktu şehrinde 963/1555 yılında dünyaya gelmiştir. İlim ile meşhur olan bir aileden gelen biridir. Uzun bir süre boyunca Timbuktu'da kadılık görevini yapmıştır. Ailesi, Timbuktu'da kadılık makamı üstlenmiştir. Babası Ahmed ve amcalarından ilim almıştır. Kur'ân'ı ezberlemiş ve ondan sonra lugat, fıkıh, usûl tefsir vb. gibi alanlarda eğitim almıştır. Tarihçiler, Ahmed Baba'nın Timbuktu'da ilim ve kültürün en parlak dönemlerinde tamamladığı eğitimini tamamlarken kendi şehrinde bir fıkıh âlimi, dil bilimleri, tefsir, hadis, fıkıh, usul, Arapça gibi alanlarda âlim ve imam olduğunu söylerler. Onu bölgedeki Mâlikî mezhebinin direklerinden

²⁰³ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü’ş-Şakur ve Marifet ‘Ayan ‘Ulama’i’t-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, s. 157.

²⁰⁴ Baba Ahmed, *Nilu'l-İbtihac Bitatrızı'l Dibac*, Libiya: Vaaz ve Davet Yayınevi, 1989, s. 340.

biri olarak kabul ederler.²⁰⁵ (Mali ilim geleneğinde iyice tefsire hâkim olmayan birisine âlim denmez) Miladi 1591 yılında Faslılar Timbuktu'yu ele geçirdiğinde Akit ailesi (Ahmed Baba'nın ailesi), işgale karşı çıkanlar ve itiraz edenlerin başında geliyordu. Fas Sultanı olan Ahmed el-Mansur el-Saadi (ö. 999/1603), 1594 yılında ailenin tamamının Marakeş'e taşınmasını emretmiştir. Bunlar içerisinde Ahmed Baba da vardı ve serbest bırakılmadan önce birkaç yıl hapis yatmış, 1596 yılında Fas'ta ikamet etmeye devam etme şartıyla serbest bırakılmıştır. Ahmed Baba, Marakeş'te 10 yıl geçirmiştir. Marakeş âlimleri, onun bilgi ve ilim zenginliğini anladığında, ilim çalışmalarını sürdürmesini kolaylaştırmışlardır. Derslerin yapıldığı meclislere katılmış ve şehirde gerçekleşen ilmi faaliyetlerde yer almıştır. Sultan Ahmed el-Mansur'un (ö. 999/1602) ölümünden sonra, Akit ailesine, Ahmed Baba da dâhil olmak üzere, memleketleri olan Mali'ye dönme izni verilmiştir. Giderken Marakeş'in kapılarında, şehrin birçok âlimi tarafından uğurlandılar.²⁰⁶ Böylece Ahmed Baba Timbuktu'da ilmi çalışmalarına devam etmiştir.

Talebesi olan el-Hacı Ahmed bin Hacı Muhammed Fahdî (ö.?),²⁰⁷ onun hakkında şunları söylemiştir: “Allah beni dünya âlimiyle buluşma bahtiyarlığına erdirmiş, hadis ve fıkıh bayrağını taşımış, anlamını kavramış, Mâlikî mezhep otoritesi, büyük âlim olan Seyyid Ahmed Baba ilimlere kapıları açmıştır. Allah'ın rahmeti üzerine olsun, ona “*Tefsiru'l-Celaleyn*”i iki yıl boyunca iki kez okuyarak inceledim. Sonra *el-Muvatta*, ardından *el-Buhari ve Müslim*'i ve onların özeti ve *el-Kurtubiye*'yi okudum ve bana icazet verdi.”²⁰⁸ Ahmed Baba hakkında, tarihçiler ve âlimler tarafından bunun gibi olumlu sözler çok sayıda bulunmaktadır.

Ahmed Baba'nın Kaleme Aldığı Bazı Eserleri

- *Nil el-İbtihac bi Tatriz el-Dibac*

- *Kifâyetü'l-Muhtâc fî Ma'rifeti men leyse fî'd-Dîbâc*

- *Hamâilü'z-Zehr fî Keyfiyeti's-Salâti 'alâ Seyyidi'l-Beşer*

²⁰⁵ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, s. 33.

²⁰⁶ Ali Muhammed Abduüllatif, *Timbuktu Usturatu't-Tarih*, Camiyetu'd-Da'ava el-İslamiye, 2001, s. 104.

²⁰⁷ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut, Daru'l-Garb el-İslami, 1981 adlı eserinde 35. sayfada Ahmed b. Muhammed Fahdî el-Tuvani, hocası Ahmed Baba'nın (ö.1036/1627), vefatıyla ilgili bilgi vermiş ama kendi (Ahmed b. Muhammed Fahdî el-Tuvani) vefatı hakkında bilgi verilmemiştir.

²⁰⁸ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, s. 33.

-*Fethü's-Semadü'l-Ferd*

-*Nüzûlu'r-Rahme fî Tehdusi bin-Ni'me*

-*Celbü'n-Nekme lil-Mecânebi't-Zulme*

-*Tühfetü'l-Fudâlâ bi-Ba'di Fedâili'l-Ulemâ*

-*Durru's-Sulûk bi Zikri'l-Hulafâ ve Efâdi'l-Mulûk*

El-Berteli, farklı alanlarda yaklaşık 40 kitap kaleme aldığını belirtmiştir.²⁰⁹ “*Nil el-İbtihac bi Tatriz el-Dibac*” gibi birkaç eser dışında diğerlerinin çoğu mahtutat halindedir.²¹⁰

“*Timbuktu Usturatü't-Tarih*” adlı eserinde Ahmed Baba'nın “*Şerhü'l-Me'ani fi Müfradâtü'l- Kur'ân*” adlı kitabı kaleme aldığını belirtmiştir.²¹¹ Bu denli bir kitap, araştırdığımız kadarıyla günümüze ulaşmamış ya da henüz keşfedilmemiştir.

Ahmed Baba, özel olarak tefsirle ilgili kitapları olmamasına rağmen, hakkında bilgi veren kitapların çoğunda Ahmed Baba tefsir uzmanı olarak değerlendirilmiştir. Bu durum iki sebep ile açıklanabilir:

1- Eskiden âlimler neredeyse tüm ilimleri bir araya getirme eğilimindeydiler;

2- Talebesine Celâleyn tefsiri üzerinde iki kez tefsir yapmış ve icazet vermiş olması onun bir tefsir uzmanı olduğunu gösterir. Tefsirde yetkili olmaması durumunda nasıl icazet verir? İcazeti verdiği göre tefsirde uzman olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ahmed Baba'nın kendi hocasıyla da “*Araf Sûresi*”ne kadar tefsir yapmış olduğu belirtilmiştir.²¹²

Ahmed b. Mansur'un (ö. 999/1602) ölümü ardından Ahmed Baba Mali'nin Timbuktu şehrine dönerek, geri kalan ömrünü Timbuktu'da geçirmiş ve 1036/1625 yılında vefa etmiştir.²¹³

²⁰⁹ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, s. 33.

²¹⁰ Ahmed Baba, <https://shamela.ws/author/2783>, erişim tarihi; 17/07/2023.

²¹¹ Ali Muhammed Abdüllatif, *Timbuktu Usturatu't-Tarih*, Camiyetu'd-Da'ava el-İslamiye, 2001, s. 107.

²¹² Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya, Mektebetu Ayoma, 2022, s. 73.

²¹³ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981, s. 37.

Mali ve UNESCO ile beraber, Ahmed Baba'nın anısını yaşatma amacıyla Timbuktu'daki ulusal müzeye adını vermiştir. Daha sonra Mali'deki el yazmaları için Ahmed Baba Merkezi ve İslam Araştırmaları Dokümantasyon ve Araştırma Enstitüsü'nün adı şeklinde değiştirilmiş ve hâlihazırda hizmet vermektedir.²¹⁴ Bu Dokümantasyon ve Araştırma Enstitüsü, Mali ve Afrikalı araştırmacıların çalışmaları için büyük bir öneme sahiptir.

3- Ebu Abdullah Ahmed bin Hame'in (ö. 1193/1779) Tefsiri

Ahmed bin Hame, Mali'nin meşhur âlimlerden biridir. Çokça ibadet eden, salih ve zahid bir âlim olarak bilinirdi. Bazı tarikat şeyhlerinin öğretilerine göre, ilk safta namaz kılmazdı. Onlar derlerdi ki, altın ve toprak torbası arasında bir fark/değeri görmeyeceği müddetçe birinci safta namaz kılmazlar. Bu anlayıştan hareketle Ahmed bin Hame birinci safta namaz kılmazdı, sonra da kılmaya başlayınca insanlar ona sordular niçin birinci safta namaz kılmaya başladın? Artık benim için altın ve toprak torbası arasında bir fark kalmadığı için başladım diye cevap verdi. Ahmed; Lugat, fıkıh, tefsir ve seyri sülûk konularında örnek oluşturan bir kişiydi. O, insanların en zahitlerindendi. Tefsirde zirve yapmış, nahiv, usûl gibi alanlarda son derece ileri düzeyde bilgiye sahipti. Ebu Abdullah Ahmed bin Hame, arkasında ilmi çalışmaları bırakarak 1193/1779 yılında vefat etmiştir.

Ahmed Hame'nin Bazı Eserleri:

-Müteşâbihü'l-Kur'ân

-Fevâid mine'l-İtkân

*-Kitabun fi's-Salavat 'ala'r-Rasul (s.a.v).*²¹⁵

Araştırdığımız kadarıyla bu kitaplar neşredilmiş olsa da piyasada bulunmamaktadır.

4- Yakoub (Yakup) Doukoure'in Tefsiri

Yakub, Kaye şehrinde 1946 yılında dünyaya gelmiştir. Günümüz Mali'de sahip olduğu bilgiyle özellikle tefsir ve Arap Edebiyatı alanında en meşhur âlimlerden biridir. Eğitimine

²¹⁴ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya: Mektebetu Ayoma, 2022, s. 70.

²¹⁵ Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut, Daru'l-Garb el-İslami, 1981, s. 40.

Kaye'daki medresede başlamış ve lise diplomasını almıştır. Ayrıca Kaye'deki klasik eğitim meclislerinden de dersler almıştır. Kur'ân'ı Kerîm'i ezberleyerek Varş ve Kâlûn kıraatıyla icazet almıştır. 1991 yılında Mısır'a, imamlar ve vaizler için özel bir eğitim programına katılmak üzere seyahat etmiş ardından Suud Arabistan, Fas ve benzeri ülkelere giderek ilmî yolculuklar yapmıştır. Sürekli kendini eğitime çabasında olup kalem, defter, kitaplar, araştırmalar ve okumalarıyla ilgilenmiş ve sorunları çözmeye çalışmıştır. Sikasso şehri büyük camiinin imamı ve el-Umm Medresesi'nin kurucusudur. Doukoure, kitaplar ve risaleler kaleme alarak telif konusunda çalışmalar yapmıştır. Bamako şehrinde ilmi ve vaaz faaliyetlerine devam etmektedir.²¹⁶

Yakoub (Yakup) Doukoure'in Kur'ân-Kerîm ile ilgili bazı eserleri:

el-Kur'ân ve'l-İlm

Huve'l-Evvel ve'l-Bâtın ayetin Tefsiri

Ayete'l-Kursi Tefsiri

İhlas Sûresi Tefsiri

*el-Bişare (İslam terbiyesi hakkında Ayetler ve Hadisler şerhi) üç cilt.*²¹⁷

Bu eserler, Bamako'da daru'l-Kütüp kitap evinde bulunmaktadır.

Bunların yanında el-Muhtar el-Künti'in (ö. 1226/1811) "*Tefsirü'l-Besmele*", "*Tefsirü hizbi'l-İsra*", "*Keşfü'n-Nikâb 'an Esrar Fatihati'l-Kitab*" Fatiha sûrenin Tefsiri ve bunun gibi birçok eserinin mahtutat olarak Ahmed Baba Kütüphanesinde bulunduğu belirtilmiştir.²¹⁸ Bu konuda mahtutat önemli bir yer tutmaktadır.²¹⁹

²¹⁶ Dialo Âdem, *İncâzâtu'l-Ustâz Doukoure fî Meâl el-İlmî*, s. 9.

²¹⁷ Dialo Âdem, *İncâzâtu'l-Ustâz Doukoure fî Meâl el-İlmî*, s. 9.

²¹⁸ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fî Garb Afrika*, Nijeriya, Mektebetu Ayoma, 2022, s. 73.

²¹⁹ Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fî Garb Afrika*, Nijeriya, Mektebetu Ayoma, 2022, s. 73.

Mali’de tefsir alanında faaliyet gösteren âlimler, tefsirini yapmaya çalıştığı ayetlerin klasik kaynaklardaki bilgilerini dikkate almakla birlikte, günümüz insanına ne demek istediğini, hangi mesajları verdiğini, fertte veya toplumda hangi etkileri ve değişimleri gerçekleştirmeye çalıştığını her fırsatta dile getirmeye çalışırlar. Ayetlerin sadece ne dediğini değil de aynı zamanda ne demek istediğini hangi problemlere çözüm olabileceğini ortaya koymaya çalışırlar.

Âlimler; tefsir sohbetleri, Kur’ân’ın mesajının topluma ulaşması ve insanların hayatında olumlu değişimlerin yaşanması yolunda çaba gösterirler.

E- Mealle İlgili Çalışmalar

İnsanoğlu, düşüncelerini, duygularını dil ile ifade eder; aynı zamanda başkasının düşüncelerini ve duygularını onun konuştuğu dil aracılığıyla anlar. İnsanların farklı dilleri konuşuyor olmalarının, Allah’ın ayetlerinden olduğu Kur’ân-ı Kerîm’de ifade edilmektedir: (وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَالِدَاتُ لِأَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ فِي ذَلِكَ آيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ) “O’nun delillerinden biri de, gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır.”²²⁰ Diğer taraftan bu diller arasında son indirilen kitap olan Kur’ân-ı Kerîm’in Arapça ile nazil olduğu belirtilmektedir: (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) “Biz onu, anlayasınız diye, Arapça bir Kur’ân olarak indirdik.”²²¹ Bu kitabı anlama yolları, Arapçayı öğrenmek veya anladığı bir dile tercüme edilmiş şekilde o dilde anlamaya çalışmaktır. Bu iki yol genel olarak kullanılmaktadır. Yani hem Arapça öğrenerek Kur’ân’ı anlamaya çalışmak hem de kendi anladığı dile tercüme edilmiş Kur’ân vasıtasıyla anlamaya çalışmaktır. Bu ikinci olana meal denmektedir. Meal çalışmaları genelde Arap olmayan toplumlar ve milletler tarafından kullanılmaktadır. Kur’ân tercüme faaliyetleri Hz. Peygamber’in döneminden günümüze kadar uygulanmaktadır. Çünkü doğal olarak ortaya çıkan bir ihtiyaçtır. Buna örnek olarak Habeşistan Kralı Necaşi verilebilir: “Kur’ân mesajının veya anlamının başka bir dille ifade edilmesi hususu Kur’ân’ın nazil olduğu dönemde bile karşılaşılan bir meseledir ve Müslümanlar bu meseleye içinde buldukları şartlar muvacehesinde çözüm bulmuşlardır. Nitekim siyer kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla, henüz Mekke döneminde Habeşistan’a hicret eden Müslüman grup Habeş kralı Necaşi’ye Hz. Meryem ile ilgili ayetleri okumuşlar ve

²²⁰ Rum, 20/22.

²²¹ Yusuf, 12/2.

*Necaşi okunan ayetleri dinledikten sonra müspet tepki göstermiştir. Onun bu tepkisi ayetlerde ifade edilen manaya vakıf olduğunu göstermektedir.*²²² Kur'ân'ı Kerîm o dönemden şimdiye kadar gerek sözlü olsun gerek de yazılı şekilde olsun farklı dillere tercüme edilmektedir. Kur'ân tercümesi/meali bulunduğu dillerden biri de Mali'deki ortak konuşulan Bambaraca'dır. Birinci bölümde anlatıldığı üzere Mali halkı hicri I. asırda İslam ile tanışmıştır. Ancak o günden miladi XX. asra kadar meal çalışmaları yapıldığına dair elimizde somut bir delil bulunmamaktadır. Velâkin gerek meal olsun gerekse tefsir çalışmaları vs. olsun yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Çünkü Mali Cumhuriyeti'nin mirasçı olduğu Mali, Songay, Masina ve Futa Devleti, binlerce mahtutat bırakmıştır. Bu mahtutatın bir kısmı, sömürgecilik hareketleri sonucunda Fransa²²³ ve Almanya gibi devletlerin eline geçmiştir. Mali'de ve dünyanın farklı yerlerinde bulunan Mali'ye ait eserler incelendiğinde gerek meal olsun gerekse tefsir vb. eserlerin bulunabileceği ihtimal mevcuttur.

1- Solomana Kante'nin Kur'ân-ı Kerim Tercümesi Girişi ve Fatıha Sûresi Örneği

Kante'nin Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi, Suudi Arabistan İslam İşleri, Evkaf, Davet ve İrşat Bakanı tarafından basılmıştır. Kurum genel başkanı olan Abdullah bin Abdul Muhsin Al-Türki'nin bu meale ilişkin kaleme aldığı sözler şöyledir: Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd olsun ki, mukaddes kitabında buyuruyor ki: Muhakkak Allah'tan size nur ve kitap gelmiştir. Ve salat ve selam peygamberlerin ve elçilerin en şerefli olan Peygamberimiz Muhammed'in üzerine olsun: "Sizin en hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir." cümleleriyle tercümenin girişini yapmıştır. Solomana Kante'nin kaleme aldığı Kur'ân tercümesinin kabul aşamalarını yapan heyet ise İsa Diakite, Abdu'l-Kadir Sylla ve Abdul Rahman'dan oluşmaktadır.

N'ko (Bambara) dilinde yapılan bu çeviri okuyuculara sunulmuş ve ardından heyet şunu ifade etmiştir: "Bu çalışmanın hayırlı olmasını ve insanların faydalanmasını temenni ederiz. Bu büyük çalışmanın tamamlanmasını sağlayan Cenab-ı Hakk'a hamdolsun. Kur'ân-ı Kerîm'in manalarının tercümesinin, ne kadar doğru olursa olsun, mucizevi Kur'ân metnindeki büyük manaları yerine getirmekte yetersiz kalacaktır. Bu nedenle, bu çeviriyi okuyan her okuyucunun, içinde ne tür bir hata, eksiklik veya ekleme bulursa bulsun, sonraki bölümlerde

²²² Abay Muhammet, *Türkçedeki Kur'ân Meallerinin Tarihi*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 10, Sayı 19-20, 2012, s. 231-30.

²²³ Fransa Milli Kütüphanesi, <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>, erişim tarihi; 06/05/2023.

desteği hak eden bir çalışmadır. Bu güzel çalışma, teşekkür edilecek bir ilmî çabadır. Bu alışmayı, Kur’ân-ı Kerîm’i başından sonuna kadar eksiksiz bir şekilde inceleyerek ele almıştır. Tercüme, tefsir kitaplarının ana kaynaklarına, özellikle de Taberi (. 310/922), el-Beđav (. 516/1122), Kurtubi (. 671/1273) ve İbn Kesir (. 774/1371) tefsirlerine dayanılarak düzeltilmiştir. Bu tercüme, Kur’ân-ı Kerîm’in manalarının tahrif edilmeyip selef-i sâlihîn tefsir anlayışına uygun ve sahih bir tercümedir. Bununla birlikte, insan emeğinin her çalışmasında olduğu gibi, bir şeyi gözden kaçırmış olabilir veya bir şeyi aceleye getirmiş olabilir, bu nedenle, okuyucular, bir hata görürse sonraki baskılara telafi edilme amacıyla çevirmene iletilmesi rica olunmaktadır.²²⁶

Arapça Nas Sresi ve Bambaraca Tercüme rneđi

سورة الناس

بسم الله الرحمن الرحيم

قل أعوذ برب الناس (1) ملك الناس (2) إله الناس (3)

من شر الوسواس الخناس (4) الذي يوسوس في صدور الناس (5)

من الجنة والناس (6)

MOGOW SURAN

Ni Ala tg ye hine masa ni masa hinebaga

1. A fî n be tanga jini mgw tigi fe 2. Mgw ka masa

3. Mgw ka batofen 4.ka b knnasubaga juguya ma, jandabaga

5. Min be knnasuli ke mgw dusukunw na

6. Ka b jinew na ani mgw²²⁷.

²²⁶ Dr. Muhammed Dukure bin Muhammed, Medine İslam Üniversitesi, Kllyet’l-Kur’ân-ı Kerim’inden mezun, akide/kelam alanında doktora yapmıştır. Halihazırda Mali Cumhuriyeti’nin başkenti olan Bamako’da Touba İslami İlimler niversitesinde Dekanlık yapmaktadır.

²²⁷ Diara Modibo, *Bambara Kur’n Dalamin*, Bamako, 2021, s. 1214.

Bu iki tercümenin yazıları farklı olsa da aslında aynı dildir. Türkçede olduğu gibi, Osmanlı zamanında Arap Alfabeti ile Cumhuriyet zamanında ise Latin Alfabeti kullanılarak farklı bir alfabeyle yazılması halidir.

XX. asra kadar araştırdığımız kadarıyla yerel dillerde elimize Kur'ân tercümesi örneği gelmemiştir. Ancak Mali'ye ait mahtutların incelenmesi göz önünde bulundurularak Kur'ân tercümesi olabileceği ihtimali bulunmaktadır. XX. asır ve sonrasında ise bazı tercüme faaliyetleri gerçekleşmiştir, onlardan bazıları; Kante Suleyman Tercümesi ve Modibo Diara Tercümesi'dir. Burada onlara ait tercüme hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

İnsanlığa gönderilen ve evrensel hitaba sahip olan Kur'ân'ın herkes tarafından anlaşılması ve mesajına vakıf olunması için tercümenin zorunlu olduğu kabul edilmektedir.²²⁸

Tercüme, gerekli olmakla birlikte bir tercümenin Kur'ân yerine geçemeyeceği, tercüme ile namaz kılmanın caiz olmadığı ve meal çalışmalarının beşerî ürün olması hasebiyle hatadan münezzeh olmadığı Müslümanlarca kabul edilmektedir.

F- Kur'ân'ın Toplumsal Hayat Üzerindeki Yansımaları

Mali ve Songay İmparatorluklarının İslam'a ilgileri, Malili halka İslami bir karakter kazandırmıştır. Mali toplumunun İslam ile nasıl etkileşime geçtiğini anlamak için inanç ve kültürel açıdan İslam'ın farklı yönlerinde, İslam'ın bütünlüğünü oluşturan ayrılmaz bir parça olarak kabul etmek gerekir. "İslam Malili vatandaşın kişiliği ve kimliğindedir."²²⁹ İslam, Mali'nin genel kültürü, özellikle inanç ve kültürel yönlerinde daha belirgin bir şekilde görülmektedir. İslam kültürü, Mali'de özellikle VIII. ve XIII. hicri yüzyıllar arasında büyük bir gelişme göstermiştir. Bu tarihlerde, geçmiş âlimlerin adlarını taşıyan ve her yerden ilim talebelerinin akın ettiği şehirler ortaya çıkmıştır. Batı Afrika ve Kuzey Afrika'nın her köşesinde güneşle parlayan bir aydınlık doğmuştur. Mali toplumunda İslam kültürünün ne kadar hâkim olduğunu İbn Batûta (ö. 704/1304) "*Seyahatname*"sinde şöyle tasvir etmiş:

²²⁸ Aliyeva Röya, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi ve Meal Tarihi*, Bakü: Devlet Üniversitesi, 2016, s. 12.

²²⁹ Alpha Oumare Konare, 1992 ila 2002 Mali Cumhurbaşkanı.

1- Düzenli olarak namaz kılmaları ve cemaatle namaza riayet etmeleri onların âdetidir ki, bir kişi camiye kalabalık nedeniyle gidemezse, uygun bir yer bulup seccadesini serer ve namazını orada kılar.

2- Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleme konusundaki özenleri ve çocuklarına Kur'ân'ı öğretirken onlara kısıtlamalar getirmeleri, eğer çocuklarının Kur'ân'ı hafızada eksiklik gösterirse, bu kısıtlamaları kaldırmazlar ve çocuklar Kur'ân dersini ezberleyene kadar devam ederler.²³⁰ İbn Batûta'nın bu tesbiti, uzun zaman olmasına rağmen büyük kısımda, Mali toplumsal hayatında hala geçerliliğini korumaktadır.

Timbuktu, Cenne, Dia, Goa, Touba gibi şehirlerinde birçok cami, eğitim meclisleri, kütüphaneler İslam kültürünün yayılmasında önemli yapısal unsurlarıdır. Bunun yanı sıra ilime ilgiden dolayı yerel yetkililer, ilim ehlini desteklemişlerdir. Ayrıca çeşitli yerlerden gelen hediyeler ve bağışlar dışında, bazılarında aylık bir maaş tahsis edilmiştir. Krallar ve yöneticilerin ilim ehline özel bir ilgi göstermeleri ilmi faaliyetlerin ilerlemesine yardımcı olmuştur. Diğer taraftan zenginler, yönetici ve valilerin yanı sıra birçok ilim ehline; öğrencilere ve âlimlere teşvik amacıyla maddi destek sağlamıştır.²³¹

Mali'de Kur'ân kültürü, İslami faaliyetlerin temel noktası haline getiren bir kültürdür. İslam'ın inançları, öğretileri, dili, prensipleri ve kültürü doğrudan Kur'ân'la ilişkilidir. Kur'ân eğitimi ve hâlâ İslam'a girişin ilk adımıdır ve camiler ile okullar arasında bir bağlantı sağlar. İslam'ın Mali halkına bahsettiği nimetler arasında Kur'ân eğitimine verdikleri önem yer almaktadır. İslam'ın yayılması ve ilerlemesiyle birlikte eğitim alanı genişledikçe Kur'ân eğitimi her yaş için, 7 yaşındaki çocuktan 70 yaşındaki birine kadar herkes derslere katılabilir. Herhangi bir kısıtlama veya şart yoktur. Kayıt veya belirli bir eğitim yılı sayısı da yoktur. Hocalar genellikle yıl boyunca Kur'ân eğitimi faaliyetini gösterirler, sadece dinî bayramlarda (bazen resmî bayramlar) kapılarını kapatırlar. Böylece Kur'ân öğrenimine imkânı ve dine bağlı kalınması sağlanmıştır. Hocaların; camilerde, meclislerde, okullarda, evlerde, köy meydanlarında, açık bir yerde veya ağaç gölgesinde öğrenciler ile ders yaptığını görmek mümkündür.

²³⁰ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battuta tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'lesfâr*, Beyrut, Dâru İhyâ'îl-'Ulûm, 1987, s. 346.

²³¹ Mâhmut Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşka, Muaseset şuun el İslamiyye, 2014, s. 31-36.

Durum böyle olunca toplumun her kesmine Kur'ân yansımaktadır. Bir sanatçı şarkı söylerken bir ayeti okuması, bir politikacı, bilim insanı, entelektüel vs. referans olarak ayet göstermesi normal ve yaygın bir adettir.

Genel olarak Çocuklar temyiz yaşına geldiğinde (Mali geleneğinde bir çocuğun bir'den ila on'a kadar sayabildiği zaman mümeyyiz olduğu sayılır, modern okullara (anaokulu) kabul edilmese de Kur'ân-ı Kerîm derslerine katılabilir) Kur'ân'la tanışarak hayatı Kur'ân ile başlar. Sonra da devam eder ya da bırakır, ama ebeveynler çocuklarını Kur'ân'la tanıştırma ile mükellef oldukları düşüncesiyle Kur'ân kurslarına gönderirler. Bu adet Mali'de dünden günümüze kadar devam etmektedir. Buna örnek vermek gerekirse, sömürge döneminde dünyaya gelen ve ileride Mali Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olacak olan Modibo Keita'nın şu hatırası zikredilebilir: Modibo Keita, Fransız okullarına gitmeden önce Kur'ân-ı Kerîm okullarına gittiğini anlatmıştır²³². Diğer bir örnek ise bilim insanı, ABD NASA'da çalışmış sonra da 2012 yılında Mali başbakanı olmuş halen siyasi faaliyetleri yürüten Modibo Diarra, kendisi Kur'ân kurslarına gittiğini söylemiştir. "Équipage média"ya verdiği röportajda çocukken sabah erken saatlerde Kur'ân-ı Kerîm derslerine katıldığını, sûreleri ezberlediğini anlatmıştır.²³³

Mali'de Kur'ân-ı Kerîm, bir bereket kaynağı olarak da kabul edilmektedir. Kur'ân'ın bulunduğu her şeyin bereketli, hayırlı ve devamlı olmakla Kur'ân'ın olmadığı bir şey ise bereketsiz, şeytani gibi olumsuz vasıflar ile nitelendirilmektedir. Bundan dolayı yeni başlayan işlerde; ev, dükkân vs. Kur'ân bereketinden faydalanılması niyetiyle Kur'ân okunur, okutulur. Mali toplumunda Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili diğer bir düşünce ise Kur'ân Kerîm'in kavı-ı fasıl, son sözü, değişmez bir hakikat olduğu kabulüdür. Gerek halk arasında gerekse entelektüel kesim arasında "kur'âne kəlb te kə a te yeleşma" (Kur'ân ayeti değil ki değiştirilmesin) ifadesi yaygındır. Yani fikirler, düşünceler, kanunlar ve diğer insan ürünlerinin değişmesi ve yanlış olma olasılığı her zaman mevcuttur. Velakin Kur'ân-ı Kerîm ise hakikat, değişmez bir gerçek olarak kabul edilmektedir.

Bazı sûrelerin ve ayetlerin mali toplumundaki özel konumları

²³² Modibo Keita'nın hatırasını anlatan biriden dinlemiştim ancak şimdi o hatırayı araştırdım bulamadım.

²³³ Diara Modibo, https://youtu.be/O4ESzty5X_Y, erişim tarihi; 23,05,2023.

Mali toplumunda Kur'ân'a, tümüyle önem verilmekle beraber bazı konularda bazı sûre ve ayetlerin daha yaygın bir şekilde okunup dua edilmesi gibi uygulamalar bulunmaktadır. Buna, Yasin sûresi ve İhlas sûresi örnek olarak verilebilir. Yasin sûresi dua amacıyla bir bela def etmek veya bir istek talep etmek gibi konularda belli sayılara tabi tutulup okunması toplumda yaygın bir şekilde icra edilmektedir. Diğer bir örnek ise İhlas sûresidir. İhlas sûresi cenaze defnedildikten sonra mezar başında belli sayıda okunur ve mevtaya hediye edilir. Bu tür uygulamalar genelde tasavvuf ehli arasında daha yaygın bir şekilde görülmektedir. Aynı zamanda bir kimsenin vefatının yedinci veya kırkıncı gününde de bu tür uygulamalar yapılmaktadır.

G- Kur'ân'ın Kanunlar Üzerindeki Yansımaları

Bir ülkenin hukuk sistemi, evrensel hukuk ve değerleri vs. dikkate almakla birlikte bu hukuk sisteminin uygulandığı toplumun kültürü, gelenek ve göreneklerini de dikkate almaktadır. Kültürü etkileyen en güçlü faktörlerden biri de o kültüre mensup insanların inanç sistemidir. Mali'de çoğunluk ve hâkim kültürü İslam kültürü olmasından dolayı hukuk sisteminde İslam kültürü yansımaları belirgin bir şekilde görülmektedir. Yönetim anlayışı laik olduğundan Kur'ân-ı Kerîm'i referans olarak göstermemekle birlikte Kur'ân ayetlerinin tezahürleri açıkça karşımıza çıkmaktadır. Mali hukuk sisteminde Kur'ân tezahürlerinin bazı örnekleri:

1- Evlenme Yasaklarıyla İlgili Kanunlar

Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu, Hukuk N' 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

Madde 289: "Aşağıdakiler arasında evlilik yasaktır:

oğul ve anne;

erkek ve kız kardeş;

baba ve kızı;

amca, dayı direct ve 1. Derecede yeğen (kız);

yeğen ve teyze/hala;

erkek ve onu emziren kadını (sütanesi);

erkek ve onu emziren kadının kızı (sütkardeşi);

erkek ve sütanesinin teyzeleri ve halaları;

erkek ve sütanesinin torunları;

erkek ve karısının annesi;

erkek ve oğlunun eski eşi;

erkek ve babasının eski karısı;

erkek ve karısının başka bir evlilikten olan kızı;

erkek ve yaşayan karısının kız kardeşi;

erkek ve karısının yeğeni ve aynı cinsiyetten (evlenmek yasaktır).²³⁴

Bu maddeye ilişkin ayet

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمُ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَخَالَاتُكُمُ اللَّاتِي مِنْ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً

“Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla (nikâhlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahzur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”²³⁵

²³⁴ Ulusal Meclisi, *Şahıs ve Aile Kanunu Hukuk N 2011-087 30 Aralık 2011*, Bamako, 2011.

²³⁵ Nisâ, 4/23.

2- Ailenin Yönetimi ve Hanımın Kocası Yanında Oturmasına Yönelik Kanun

Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu, Hukuk N' 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

Madde 319: “Ailenin reisi kocadır. Aile konutunun seçimi kocaya aittir. Hanımı onunla yaşamak zorundadır ve o (koca) da onu kabul etmek zorundadır.”²³⁶

Bu maddeye ilişkin ayet

(الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ) “Allah’ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur.”²³⁷

أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تَضْرَبُوهُنَّ لِيُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّىٰ (يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَأُتْمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَإِنْ تَعَاَسَرْتُم فَسَتْرَضِعْ لَهُ أُخْرَىٰ)

“Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun, onları sıkıştırıp (gitmelerini sağlamak için) kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Eğer hâmile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin. Sizin için çocuğu emzirirlerse onlara ücretlerini verin, aranızda uygun bir şekilde anlaşın. Eğer anlaşamazsanız çocuğu, başka bir kadın emzirecektir.”²³⁸

3- İddetle İlgili Kanun

Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu, Hukuk N' 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

Madde 372: “Eşlerden birinin ölümü, ölüm tarihinde evliliği sona erdirir.”²³⁹

Madde 373: “Dul kadın, kocasının ölümünden itibaren dört ay on gün geçmeden yeni bir evlilik akdedemez.”²⁴⁰

²³⁶ Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu Hukuk N 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

²³⁷ Nisâ, 4/24.

²³⁸ Talâk, 65/6.

²³⁹ Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu Hukuk N 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

²⁴⁰ Ulusal Meclisi, Kişiler ve Aile Kanunu Hukuk N 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

Bu maddeye ilişkin ayet

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي (أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ)

“Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler. Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur. Allah yapmakta olduklarınızı bilir.”²⁴¹

Madde 373- “Hamile bir dul, doğumdan sonraya kadar evlilik akdi yapamaz. Doğum bu süre içinde gerçekleşirse, bir önceki fıkrada belirtilen süreyi doldurması gerekmez.”²⁴²

Bu maddeye ilişkin ayet

(وَأُولَاتِ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ)

“Gebe olanların bekleme süresi ise, yüklerini bırakmaları (doğum yapmaları)dır.”²⁴³

4- Mehirle İlgili Kanun

Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu, Hukuk N’ 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

Madde 288- “Çeyiz zorunludur ve sembolik bir karaktere sahiptir. Hiçbir durumda 15.000 fcf’i aşamaz...”

Bu maddeye ilişkin ayet

وَأْتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبَّنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا

“Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin; eğer gönül hoşluğu ile o mehrin bir kısmını size bağışlarsa onu da afiyetle yeyin.”²⁴⁴

Bu maddede Çeyiz, zorunlu kılma yanı sıra belli bir miktarla sınırlı tutulmuşmur. Ancak Ku’ân’da böyle bir sınırlandırma söz konusu değildir.

²⁴¹ Bakara, 2/234.

²⁴² Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu Hukuk N 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

²⁴³ Talâk, 65/4.

²⁴⁴ Nisa, 4/4.

5- Teaddut Zevcatla İlgili Kanun

Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu, Hukuk N' 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

Madde 307: “Evlilik şu şekillerde yapılabilir”:

“Monogami/tek eşlik rejimi altında, bu durumda eşler ilk evlilikleri sona ermeden ikinci bir evlilik yapamazlar. Bununla birlikte, monogamik evlilik için seçenek yapan erkek, eşinin açık rızasıyla seçeneğini gözden geçirme hakkına sahip olacaktır;

Poligami/çok eşlik rejimi altında, bu durumda kadının rızası gerekir, erkek aynı anda dörtten fazla kadınla evlilik bağları içinde bulunamaz.”

Bu maddeye ilişkin ayet

وَأِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَّةَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاجِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا

“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”²⁴⁵

6- Ebeveyne İtaatle İlgili Kanun

Ulusal Meclisi, Şahıs ve Aile Kanunu, Hukuk N' 2011-087 30 Aralık 2011, Bamako, 2011.

Madde 562: “Çocuk/olğu, her yaşta, babasına ve annesine itaat, onur ve saygı borçludur.”

Bu maddeye ilişkin ayet

وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا

²⁴⁵ Nisa, 4/3.

“Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine «of!» bile deme; onları azarlama, ikisine de güzel söz söyle.”²⁴⁶

Bu kanun maddelerinde Kur’ân-ı Kerîm anılmamış olsa da nas mahiyetinde açık bir şekilde ayetlerin muhtevasını içerdiği görülmektedir. Yukarıda anlatıldığı gibi Mali Cumhuriyeti’nde hâkim kültür İslam kültürü olduğu gibi İslam kültürün ana refransı da Kur’ân-ı Kerim’dir. Bunun sonucunda toplumsal hayat üzerine Kur’ân-ı Kerim’in yansımaları olduğu gibi hukuk sistemine de yansımıştır.

²⁴⁶ İsra, 18/23.

SONUÇ

Mali halkı, hicri I. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden milletlerden biridir. Gana, Mali ve Songay İmparatorlukları şehirler ve İslam eğitim merkezleri kurarak Batı Afrika'da İslam davasının bayraktarlığını yapmışlardır.

Mali tarihinde kralların hacca gitmeleri yaygın bir uygulamaydı. Bunun bir örneği ise dünyaca meşhur Mansa Musa'nın (ö. 738/1337) hac yolculuğudur. Bu hac yolculuğu, ibadet olması yanı sıra siyasi, ilmi, kültürel ve bunun gibi hususlarda önemli bir yer tutmuştur. Malililer, XIX. yüzyılın sonlarında Fransızlara karşı verdikleri sömürge mücadelesini kaybederek Fransa'nın sömürgesi altına girmişler ancak 1960 yılında tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Mali'de İslam eğitim sahasında Cenne, Timbuktu, Gao, Hamdullah, Touba gibi şehirlerde eğitim merkezleri kurularak bu şehirlerin ilim talebelerinin eğitim kiblesi haline getirilmesi sağlanmıştır. Modern zamanlardaki modern okullar, yavaş yavaş eğitim meclislerini, Buyûtü'l-Ulama'dan devralarak dini eğitim faaliyetleri yürütmeye başlamıştır.

Mali'de Kur'an'ı Kerim'e özel bir önem verilmiş ve yediden yetmişe kadar herkese öğrenme imkânı sunulmuştur. Hafızlar, manzume/didaktik şiirler ile Kur'an-ı Kerim ezberlerini sağlamlaştırmış ve birbirine benzer ayetleri, resm (yazı şekilleri), kelime sayıları vb. hususları zapt etmişlerdir. Mali'de tefsir konusunda genel olarak sözlü çalışmalar ön plana çıkmıştır. Türkiye'de Ali Küçük'ün "*Besâiru'l Kur'an*" adlı eserinin ortaya çıkış süreci, sözlü olarak kasetlerden yazıya dökülmüştür. Mali'de ise yüzlerce tefsirin tamamının kasetler, Dvd'ler, YouTube ve benzer platformlarda bulunmakla birlikte araştırmalarımıza göre hiçbiri "*Besâiru'l Kur'an*" gibi yazıya dökülmemiştir. Daha çok yoğun bir şekilde şifahi olarak tefsir çalışmaları yürütülmüştür. Ancak, belli sûreler, ayetler, konular yazılı olarak bulunmaktadır. Mali ile ilgili bir diğer husus ise Mali'nin sahip olduğu el yazmalarıdır. Bu el yazmalarının bir kısmı Fransa gibi ülkelere götürülmüştür. Söz konusu el yazmalarının gerek tefsir alanında olsun gerekse başka alanlarda olsun tarihe ışık tutacağı düşünülmektedir. Ayrıca tefsir, Kur'an tercümesi vb. eserlerin de ortaya çıkabileceği ihtimali bulunmaktadır. Mali'de hâkim kültür İslam kültürü olmakla beraber, toplumun her alanında Kur'an'ı Kerim öğretisi yansımaktadır.

Tefsir, ilmi bir çalışma olduğundan düzenli, dinamik olması önem arz etmektedir. Nitekim İslam inancını, tarihini, kültürünü ve varlığını ilgilendirmektedir. Tefsir'in konusu

İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an'dır. Müslümanların şahsiyetini oluşturan kitaptır. Bu konudaki tutumlarını ve İslami faaliyetin beklediği hususları ele almalıdır. Tefsirle uğraşan bir kimse, İslam kültürünü iyi bir şekilde sindirmelidir. Tefsir çalışmalarının ilmi bir çalışma olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak değişik sahalarda fikri bilimsel gelişmeleri, toplumsal değişimleri, hâkim kültürü ve diğer unsurları dikkate alarak çalışmalar yapmalıdır.

Bu çalışmaların sürekli devam etmesi için kurumsallaşma ve sürekli bir heyetin olması önem arz etmektedir. Bu heyet, farklı görev paylaşımlarını gerçekleştiren bir yapıya sahip olmalıdır. Bu heyet, tefsirle ilgili soruları alıp cevaplandırarak, Mali'deki ve Mali dışındaki el yazmalarını inceleyecek bir komisyon oluşturmalıdır. Ayrıca bu alanda araştırma yapmak isteyenlerin kullanabileceği bir veri tabanı oluşturulmalıdır. Bu heyet, diğer İslam âleminin gelişmelerini takip ederek tefsir alanında bilgi alışverişinde bulunmalıdır. Bu sayede tefsir çalışmaları sürekli bir şekilde ilerleyebilir ve gelişebilir.

KAYNAKÇA

Abay Muhammet, *Türkçedeki Kur'ân Meallerinin Tarihi*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 10, Sayı 19-20, 2012, s. 231-301.

Ahmed Fettuh Abidin, *el-Hadaru'l İslamiyye fi Garbi İfrikiya fi Karneyni's-Sadise Aşerah ves-Sabi' Aşerah*, Kahire: Afrika Çalışmaları Araştırma Enstitüsü, 1989.

Aliyeva Röya, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi ve Meal Tarihi*, Bakü: Devlet Üniversitesi, 2016, s. 10-13.

Ali Muhammed Abdüllatîf, *Timbuktu Usturatu't-Tarih*, Camiyetu'd-Da'ava el-İslamiyye, 2001.

Altaytaş Muhammet, *İslâmî Zâviyeden Mehmet Akif'te Vatan, Millet ve Tarih Şuuru*, Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul, 07-09 Mayıs 2014, s. 387-408.

Arfan İbrahim Ali, *İmparatoriyatu Gana el-İslamiyye*, Heyetu'l-Mısriyya el-Amme li'n-Neşr ve Telif, 1970.

Baba Ahmed, *Nilu'l-İbtihac Bitatrizi'l Dibac*, Libiya: Vaaz ve Davet Yayınevi, 1989.

Berteli Ebu Abdullah Talib, *Fethü's-Şakur ve Marifet 'Ayan 'Ulama'i't-Tekrur*, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1981.

Cah Yusuf, *Menahicu'l-Mufessirin fi Garb Afrika*, Nijeriya: Mektebetu Ayoma, 2022.

Cemal Abdul Hadi, *Ahtaun Tecib en Tusahhiha*, Daru'l-Vafa, 1986, s. 24.

Çelik Ahmet, *Üniversite Kütüphaneleri Üzerine*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi alt 10/Sayı 2/Aralık 1993/8 s. 115-121.

Cun Cevzîf, *el-İslam fi memalik imbaraturiyyeti ifrikiya es-Sudan*, Tercemetu Muhtar es-Sevfi, Kahire, Darü'l-Küttabi'l-Masri, 1984.

Dabağ Abdurrahman, *Maalimu'l-İman fi Maarifeti Ehli Kayravan*, Kahire: Hanci, 1978.

Dayf, Şevkî. *et-Ta'avvur ve't-tecdîd fi's-Şi'ri'l-Emevî*. Kahire: Dâru'l-Ma'rif, 1996.

- Diakayite Muhammed, *el-Fulaniyuna fi'l-hadarati'l-İslamiyye bi Mali*, Tunus: Zeytuna Üniversitesi, 2007.
- Diakite Ahmadou, *Uluslararası hukuk açısından Afrika birliği ve kıtadaki etkinliği*, Ankara, 2021.
- Diallo, Muhammed Âlfa, *el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay*, 1993.
- Doumbia Amadou Tamba, *L'enseignement du bambara selon la pédagogie*, Bamako: Institut des Sciences Humaines, 2000, s. 3-9.
- Diara Modibo, *Bamanakan Kur'ânE DalaminE*, Bamako: 2021.
- el-Munecid, *Salâhu'd-Dîn. Memleketü Mali inda'l-cografîyyîna'l-Müslimîn*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1982.
- el-'Umari Ahmad Cemal, *Dirsatun fi Tefsir el-Mevdu'i Lil kisas el- Kur'âni*, Kahire: 2001.
- Ebhari Mufaddal b. Ömar, *Hulasatu'l-Afkar ve Nakavatu'l-Asrar*, İran: Muessatu'l-Falsafa, 2018.
- el-Câvî, Muhammed el-Beşir. *Divanu'l-Câvî*. Bamako: Merkez Nâdi'l-Edeb ve Sakâfe. Yayınlanmamış metin. 2008.
- Faruh Ömer, *el-Minhâc fi edebi'l-Arabi ve't-tarihi*. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1960.
- Fahd Rumi, *Menhec Medresu Endelüsiye fi't-Tefsir Sifatuhu Hasaisuhu*, Suudi Arabistan: Mektebetu Tevbe, 1997.
- Ganaim Muhammed Nabil, *Buhusun ve Nemazic fi't-Tefsir el-Mevdu'i*, Daru'l-Hidaye li Tabi' Daru'l-Hidaye li Tabi' ve Naşr, 1900.
- Gedjira Abdul Kadir, *Ensycklopedie De l'Histoire Du Mali*, Toub: Muesesatou Gedjira, 2014.
- Gedjira Abdu'l-Kadir, *el-Kâfi fi't-Temyiz beyne rivayetey Varş ve Hafs*, Touba: Muessetu Gecira, 2012.
- Hasan Ahmed Muhammed, *el-İslam ve's-Sakafetu'l-Arabiyye fi İfrikiya*, Kahire: Daru'l-Fikr el-Arabi, 1986.

- Hüseyn Munis, *Maali Tarih Mağrim ve Endülüs*, Kahire: Daru'l-Mustakbal, 1980.
- İbn Haldun, *Tarh*, Daru'l-Fikr, 2. Cilt, 1. Baskı, 1981.
- İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'lesfâr*, Beyrut: Dâru İhyâ'i'l-'Ulûm, 1987.
- İbn Aşur, *e't-Tahrir ve 't-Tanvir*, Tunus, Daru't-Tunusiye li'n-Naşr, C. 1, 1983.
- İnstat, *Recenment General de la population et de l'habiat*, Bamako: Ministre de l'economie et desfinaces, 2020, s. 11-15.
- Joffroy, T., Ousmane, *La reconstruction des mausolées de Tombouctou-une approche intégrée*, 2017.
- Kante Solomana, *N'ko Kur'ân Tercümesi*, Medine: Macma Melk Fahd li Tiba'ati'l-Mushaf, 1998.
- Kante Solomana, *Hate*, Konakry: 2013, s. 5.
- Kante İbrahim, *Biographie de Solomana Kante*, Konakri: 1987.
- Kaba Imran, *eş-şi'ru'l-Arabi fi garbi'l-İfrikiiyye hilâla'l-ğarn 'işrna el-mlad*. Rabat: İsesco, 2011.
- Kavas, Ahmet. "Mali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Keita Mahamadou, *Mali'de Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*, Ankara: 2021.
- Kamissoko Mahamadou, *Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi*, Ankara: 2021.
- Kenuni Abdu's-Salam, *el-Mederesetu el-Kur'âniye fi'l- Mağrib*, Ribat: Mektebetu'l-Mearif, 1981.
- Kalkaşindi Ebu'l-Abbas Ahmed, *Subhu'l-A'aşa*, Kahire, Daru'l-Kütüb el-Mısıriyya, C. 5, 1922.
- Koame Kurma, *Nahve Tahriri'l-Musramarat*, çev. Abdul Aziz Atik, 1958.

- Konare, A. B. *Grandes dates du Mali*, Bamak: Impr, 1983.
- Küçük Ali, *Besairü'l-Kur'ân*, İstanbul: Beka Yayınları, 2019.
- Kütüphaneler(<https://islamansiklopedisi.org.tr/arama/?q=K%C3%9CT%C3%9CPHANE&p=m>) erişim tarihi; 05/05/2023.
- Laura, Mbouity, *Histoir de la republique du Mali*, 2017.
- Larbas Abdul Fatah Şinkiti, *e'z-Zehire fi Şerhi'r-Rasmi ve'd- Dabt ve Cedveleti'l- Mukri'*, 2018.
- Miga Muhammed Hamid Kanan, *Cuhûdu'l Ulema el-Efarikah fi Neşri 'ş-Sekafeti'l İslamiyye fi Garbi İfrikıya Nemuzecen*, Mecelletu Kıraat İfrikıya Yayınevi, 2000.
- Mekadim Abdulhamid, *el-Medarisu'l İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ves-Sekâfi fi's-Sudan'il Garbi Mali ve Songhay*, Cezayir: Harran Üniversitesi, 2018.
- Mali el yazmaları <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>, erişim tarihi; 06/05/2023.
- Mayga Abdurrahman, *el-Hareketu'l-Fikihıya ve ricaluha fi Sudan, el-Garbiye*, Fas: Daru'l-Hadis, 2005.
- Mahmûd Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşka: Muaseset Şuun el-İslamiyye, 2014.
- Muhammad Avz Muhammad, *el-İsti'mar ve Mezab el-İsti'marire*, Kahire: 1957.
- Muhammed b. Ebi Şenb, *el-Medrestu's-Se'lebiye*, Cezair: 1914.
- Muhammed b. Rizk, *e't-Tefsir ve'l-Mufessirun fi Garb Afrikıya*, Kahire, 2005.
- Mustafa Muslim, *Mebahis fi't-Tefsir el-Mevdu'i*, Dimeşki: Daru'l-Kalem, 2000.
- Mayga, Choguel - Singare, *Les rebellions au nord du Mali*, Bamako: Bama Net., 2018.
- Navarin Savaş, <https://islamansiklopedisi.org.tr/navarin>, erişim tarihi; 03/04/2023.
- Necmettin Ahmed, *Afirikiya Diratun Amme ve İklimiye*, Eskendriye: Mueseseu Şebab, 1978.

Noureddine Ghali, *Inventaire de la bibliothèque 'Umarienne de Ségou conservée à la Bibliothèque Nationale*, Paris: Galica, 1985.

Öğmüş Harun, *Muhadaratun fi 'ulumi'l-Kur'ân ve Tarihi't-Tafsir*, İstanbul: 2014.

Sa'di Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Yayınları, 1981.

Sad Zaglul Abdul Hamid, *Tarih Mağrib el-Arabi*, İskenderiye: Munşiatu'l- Marif, 1979.

Serinsu Ahmet Nedim, *Tefsir Tarih Atlası ve Uygulama Haritaları*, Ankara: Grafik Yayınları, 2019.

Sıssoko Sory Mamadou, *Mali Eğitim Sisteminde Temel Ve Orta Öğretimde Denetim Süreci*, Ankara: Başkent Üniversitesi, 2020.

Sahar Anterah Muhammed Mercan, *Fukeha el-Malikiyyeh ve Asarihim fi Muctema' es-Sudani'l Garbi fi ahdi Mali ve Songhay Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye*, Kahire: 2010.

Salemi Zeyneb, *Ûlema el-Mağribi'l İslamiyyeh ve Devrihim fi Biladis-Sudani'l Garbi* 5-10/11-16-67.

Soire Mouhammad, *Maşakilu'l-Marakiz e't-Ta'liye eleti Tu'âniha*, Bamako, 2023, s. 1-7.

Sunen Tirmizi, Bab ma caa fi lezi yufessir el-Kur'ân bi Re'yihî, 10/206.

Şevki Atau Allah, *Tarih İfrikiye el-Hadis ve'l-Muasir*, Riyad: Daru'z-Zehra li'n-Naşr, s. 187-290.

Şakir Mahmud, *Tarihu'l-Garb el-Afriki*, Mektebetu'l-İslamiyye, 1998.

et-Tirmizî Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1975.

Ulusal Meclisi, *Kişiler ve Aile Kanunu Hukuk N 2011-087 30 Aralık 2011*, Bamako: 2011.

ÜniversiteHamburg https://www.manuscript-cultures.uni-hamburg.de/timbuktu/handlists_e.html, erişim tarihi; 20/03/2023.

Wage Misbah, *Ta'amim Hiba bişerh Tebiğ'n-Nida fi tezkiri'n-Nisa*, Fas: Daru'l-İhya, 2014.

Yıldırım Kadri, *Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi 18/1 2009, s. 170-206.

